

उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय
गण्डकी प्रदेश, पोखरा, नेपाल

प्रदेश स्तरीय जडीबुटी संकलन तथा प्रशोधन केन्द्र स्थापनाका लागि
संभान्यता अध्ययन

प्रशस्त मात्रामा पाँचऔँले र वनलसुन पाईने मनाङको भिमताङ क्षेत्र

अन्तिम प्रतिवेदन

प्रतिवेदन पेश गर्ने :
वन प्राविधिक समाज, चितवन
असार, २०७६

प्रदेश स्तरीय जडीबुटी संकलन तथा प्रशोधन केन्द्र स्थापनाका
लागि

संभाव्यता अध्ययन

अन्तिम प्रतिवेदन

प्रतिवेदन पेश गरिएको निकायः

उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय
गण्डकी प्रदेश, पोखरा, नेपाल

प्रतिवेदन पेश गर्ने:

वन प्राविधिक संघ, चितवन
असार, २०७६

अध्ययन टोलीका सदस्यहरूः

खडानन्द शर्मा , टोली प्रमुख
सन्जीव कुमार श्रेष्ठ, मूल्य श्रृंखला तथा उद्यम विशेषज्ञ
दिपेश प्याकुरेल, जडीबुटी विज्ञ
साथमा

सयब खाँन, विभूती थापा, अलिशा शर्मा, दुर्गा कडेल, रोशनी रानाभाट र सामना रेग्मी
(फिल्ड सभेयर)

हाम्रो भनाई

गण्डकी प्रदेशभित्र विभिन्न प्रकारका प्राकृतिक स्रोतहरू रहेका छन् र ति मध्ये जडीबुटी पनि प्रचुरमात्रामा यत्रतत्र पाईने महत्वपूर्ण प्राकृतिक स्रोत रहेको छ । यिनै जडीबुटीहरूको संकलन र बिक्रीबाट प्राप्त रकमले ग्रामिण र विकट स्थानमा बस्ने मानिसहरूको जीविकोपार्जनमा सघाउ पुऱ्याउँदै आएको छ । तथ्यांक अनुसार गण्डकी प्रदेशबाट प्रतिवर्ष औषत रु २० करोड ६२ लाख बराबरको जडीबुटी व्यापार हुने गरेको देखिन्छ ।

सार्वजनिक तथा निजी जग्गाहरूमा जहाँ पनि पाईने जडीबुटीजन्य जैविक स्रोतहरूको उचित सदुपयोग गरी विकट र ग्रामिण क्षेत्रमा बसोवास गर्ने जनताहरूको जिविकोपार्जनमा सुधार ल्याउन र यसैको माध्यमबाट विदेशी मुद्रा आर्जन गर्न सकिने महत्वपूर्ण भूमिकामा रहेको यस स्रोतलाई उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय गण्डकी प्रदेश, पोखराबाट **प्रदेशस्तरीय जडीबुटी संकलन तथा प्रशोधन केन्द्र स्थापनाका लागि सम्भाव्यता अध्ययन** को कार्य आ.व ०७५/०७६ मा वन प्राविधिक समाज चितवनको विज्ञहरूको सहयोगमा सम्पन्न भएको छ ।

यस महत्वपूर्ण कार्यको जिम्मेवारी दिने उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय गण्डकी प्रदेश; यस कामको लागी सहयोग तथा सूचनाहरू उपलब्ध गराई दिने डिभिजनल वन अधिकृतहरू अजित कर्ण, रुक्मागत सुवेदी, हरिश्चन्द्र सापकोटा, रोमराज लामिछाने, अशोक श्रेष्ठ, कोमल काफ्ले, रामकाजी श्रेष्ठ, केदार बराल, पुर्णेश्वर सुवेदी, तोयानाथ पौडेल, मोहन काफ्ले, विष्णु प्रसाद अधिकारी; संरक्षण क्षेत्रमा कार्यरत अशोक सुवेदी, शैलेन्द्र यादव; प्रदेश मन्त्रालयका उप सचिव राजेन्द्र न्यौपाने, कृष्ण प्रसाद ढकाल; डिभिजनल वन कार्यालय लगायत विभिन्न संघसस्था तथा व्यक्तिहरूबाट अन्तरवार्ता तथा सूचना संकलनमा सहयोग गर्ने वि.एस.सि फरेष्ट्रीमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरू दुर्गा कडेल, विभुती थापा, रोशनी रानाभाट, अलिसा शर्मा, सयव खान र सामना रेग्मी प्रति आभार तथा धन्यवाद व्यक्त गर्दछौ ।

अन्त्यमा, यस अध्ययनबाट प्राप्त नतिजाले यस विषयमा सरोकार राख्नेहरू लगायत नीति निर्माणमा र कार्यान्वयन क्षेत्रमा निर्णय लिन सहयोग पुग्ने आशा र विश्वास लिईएको छ ।

सारांश

आधिकारिक तथ्यांकका आधारमा नेपालबाट आ.ब. २०७४।७५ मा नेरु १ अर्ब ५५ करोड बराबरको कच्चा जडीबुटी र सुगन्धित तेल देश बाहिर निर्यात भएको थियो भने सोही आ.ब. मा नेरु १ अर्ब ८८ करोड बराबरको आयुर्वेदिक औषधी भारतबाटमात्र आयात गरिएको थियो । यो तथ्याङ्कले नेपालमा जडीबुटीको प्रशोधन गरी हर्बल औषधी उत्पादनमा जोडिनुपर्ने देखाउँछ । यही तथ्यलाई मध्यनजर गरी प्रदेश सरकार, उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय गण्डकी प्रदेश, पोखराले प्रदेशमा रहेका जडीबुटीहरूको समुचित प्रयोगबाट जडीबुटीजन्य उत्पादन गरी जनताहरूको जिविकोपार्जनमा सुधार ल्याउन र प्रदेशमा रोजगारी सृजना गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नका लागि यो सम्भाव्यता अध्ययन वन प्राविधिक समाज चितवन मार्फत गराएको हो । सम्भाव्यता अध्ययनका क्रममा प्रदेशका जिल्लाहरूको स्थलगत अध्ययन गरी सरोकारवालाहरूसँग छलफल र तथ्यांक संकलन गरिएको थियो । यसका साथै अन्य सन्दर्भ सामग्रीहरू बाट पनि सुचनाहरू लिईएको थियो ।

आधिकारिक रूपमा गण्डकी प्रदेशबाट औषत प्रतिवर्ष ५६.१७ मेट्रिक टन जडीबुटीको व्यापार भएको देखियो । उक्त परिमाणको आधारमा यस गण्डकी प्रदेशबाट हालको बजार मूल्यलाई आधार मान्दा आधिकारिक रूपमा औषत प्रतिवर्ष रु २० करोड ६२ लाख बराबरको जडीबुटी व्यापार हुने गरेको छ ।

कुल व्यापारमा आधारमा यासागुम्बा सबैभन्दा बढी रु तेह्र करोड उनान्चालिस लाखमा व्यापार भएको थियो भने त्यसपछि काकोली रु दुइ करोड उनान्चालिस लाख र सतुवा एक करोड त्रिसठ्ठी लाखको व्यापार भएको थियो । मुख्य पाँच प्रजातिहरूको कुल वार्षिक व्यापार रु अठार करोड त्रिपन्न लाख (९० प्रतिशतभन्दा बढी) भएको देखियो ।

सबैभन्दा बढी परिमाणमा व्यापार भएको जडीबुटीहरूमा मुसली (७.२ टन), दालचिनी (५.९ टन), बुधनी फुल (४.७ टन), तेजपात (४.२ टन) र चिराइतो (३.५ टन) रहेका छन् । त्यस्तै कुटकी, निरमसी, चिराइतो र तेजपात बिगत १० वर्षदेखि लगातार व्यापारमा रहेका छन् ।

कुल ६ वटा प्राथमिकीकरणका आधारहरू (व्यापारमा रहेको वर्ष, व्यापार परिमाण, कुल व्यापारिक मूल्य, नेपाल सरकारको प्राथमिकीकरण, मूल्य अभिवृद्धीको संभावना र स्थानीय उपलब्धता) को आधारमा गण्डकी प्रदेशका प्राथमिकताप्राप्त १० जडीबुटीहरूमा तेजपात, चिराइतो, कुरिलो, कुटकी, सतुवा, सुगन्धवाल, मजिठो, जटामसी, विषजरा र यासागुम्बा रहेका छन् ।

प्रदेशमा स्थापना भएका केही जडीबुटीमा आधारीत उद्योगहरूको अध्ययन गर्दा बहुसंख्यक उद्योगहरू सफल र सवल रूपले अगाडी गैरहेको अवस्था देखिएन । प्रमुख कारणहरूमा कच्चा पदार्थ र कामदारको अभाव, बजारको ज्ञानमा कमी रहेको देखियो । त्यस्तै व्यक्तिगत लगानी नभएको र बाहिरबाट आर्थिक सहयोग प्राप्त भएको उद्योगहरू आर्थिक सहयोग पाउँदामात्र सञ्चालन हुने र सहयोग नपाएको खण्डमा बन्द भएको देखियो । तसर्थ, सामुदायिक उद्योगलाई आर्थिक सहयोग दिए पनि सञ्चालनको पूर्ण जिम्मेवारी निजि क्षेत्रलाई दिनु पर्ने देखियो ।

संकलन तथा भण्डार केन्द्रहरू जिल्लागतरूपमा हेर्दा स्याङ्जाको वालिङ्ग; पर्वतको जलजला र पातीचौर; म्याग्दीको बेनी, दरवाङ र गलेश्वर; मुस्ताङको मार्फा र जोमसोम; मनाङको हुम्डे र चामे; बाग्लुङको बुर्तिबाङ, हटिया र ताराखोला; कास्कीको ल्वाङ; तनहुँको डुम्रे; गोरखाको गोरखा बजार र माछाखोला; लमजुङको बाहुनडाँडा र बेशीसहर; तथा नवलपुरको रजहर र अरुणखोलामा संकलन तथा भण्डारण केन्द्र निर्माणको संभावना देखियो ।

अन्त्यमा, प्रदेशमा डिभिजनल वन कार्यालयबाट सबै जिल्लाहरूले आ-आफ्ना क्षेत्रमा रहेका भनी जिल्लाको पञ्चवर्षीय वन व्यवस्थापन कार्ययोजना कुल २०५ प्रकारका जडीवुटीहरू उल्लेख भएका छन् । ति मध्ये संकलन र व्यापार गर्न प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण १०२ प्रजातीहरूको भएको र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन कुनै पनि प्रजातीको हुन गएको छैन । प्रारम्भिक वातावरणीय परिक्षण भएका मध्ये पनि जम्मा ५६ प्रजातिहरूको व्यापार हुदै आएको छ ।

अध्ययन टोली

विषय सूचि

सि.नं	विषय	पेज नं
१	परिचय	१
२	विद्यमान समस्याहरू र अध्ययनको औचित्य	२
३	उद्देश्य	४
४	आशातित उपलब्धीहरू	४
५	अध्ययन क्षेत्र	५
	५.१ प्रदेश परिचय	५
	५.२ अवस्थिती	५
	५.३ क्षेत्रफल	५
	५.४ सिमाना	६
	५.५ जनसाङ्ख्यिक वितरण	६
	५.६ जातजाती	६
	५.७ धर्म	७
	५.८ जलसम्पदा	७
	५.९ नदी तथा खोलाहरू	७
	५.१० मुख्य बजारहरू	७
	५.११ हिमश्रृङ्खलाहरू	७
६	अध्ययन विधि	८
	६.१ अध्ययनका चरणहरू	८
	६.२ प्रारम्भिक तथ्यांक संकलन	८
	६.३ स्थलगत अध्ययन	९
	६.४ अन्य श्रोतबाट तथ्याङ्क संकलन	१०
	६.५ प्रदेशस्तरीय सरोकारवालाबीच प्रमाणीकीकरण तथा अन्तरक्रिया गोष्ठी	१२
७	अध्ययनको नतिजा	१३
	७.१ गण्डकी प्रदेशबाट संकलन र विक्री हुदै आएका जडीबुटीहरूको ब्यापारको अवस्था	१३
	७.२ प्रदेशस्तरका ब्यापारिक महत्वका महत्वपूर्ण जडीबुटीहरू	१४
	७.३ परिमाणका आधारमा जिल्लामा भएका ब्यापारिक महत्वका मुख्य जडीबुटीहरू	१७
	७.३.१ पञ्चवर्षीय वन व्यवस्थापन कार्ययोजना र प्रारम्भीक वातावरणिय परिक्षणका आधारमा संकलन गर्न सकिने जडीबुटीहरू	२०
	७.४ जडीबुटीको बजारीकरण	२४
	७.५ प्रदेशका जिल्लाहरूमा जडीबुटीको अवस्था र संभाव्य संकलन एवं प्रशोधन केन्द्र पहिचान	२५
	७.५.१. स्याङ्जा जिल्ला	२७
	७.५.२. पर्वत जिल्ला	२७
	७.५.३. बाग्लुङ जिल्ला	२७
	७.५.४. म्याग्दी जिल्ला	२८
	७.५.५. कास्की जिल्ला	२८
	७.५.६. मनाङ जिल्ला	२८
	७.५.७ मुस्ताङ जिल्ला	२८

	७.५.८. गोरखा जिल्ला	२८
	७.५.९ लमजुङ जिल्ला	२९
	७.५.१०. तनहुँ जिल्ला	३०
	७.५.११. नवलपुर जिल्ला	३०
	७.५.१२. दोरपाटन शिकार आरक्ष	३०
	७.५.१३. पञ्चासे संरक्षित वन	३०
७.६	जडीबुटीजन्य उद्योगका लागि स्थानको छनौट	३१
७.७	ब्यापारिक महत्वका जडीबुटीहरूको प्राथमिकीकरण	३२
	७.७.१ प्राथमिकीकरणका आधारहरू	३२
	७.७.२ प्राथमिकताक्रममा परेका जडीबुटीहरू	३२
	७.७.३ प्राथमिकताक्रममा परेका जडीबुटीहरू संक्षिप्त विवरण	३४
७.८	जिल्लामा रहेका उद्योगहरूको हालको अवस्था र विश्लेषण	३८
	७.८.१ गोरखा जिल्ला	३८
	७.८.२. नवलपुर जिल्ला	३८
	७.८.३. म्याग्दी जिल्ला	३९
	७.८.४. स्याङ्जा जिल्ला	३९
	७.८.५ लमजुङ जिल्ला	३९
	७.८.६. कास्की जिल्ला	३९
	७.८.७. मनाङ जिल्ला	४०
	७.८.८. मुस्ताङ जिल्ला	४०
	७.८.९. तनहुँ जिल्ला	४१
	७.८.१०. पर्वत जिल्ला	४२
	७.८.११ बाग्लुङ जिल्ला	४२
७.९	जडीबुटी उद्यमको SWOT विश्लेषण	४३
७.१०	जडीबुटी सम्बन्धि नीतिगत व्यवस्था	४४
८	सुझावहरू	५२
	सन्दर्भ सामग्रीहरू	५३

तालिकाहरू

तालिका १	जातजातीको विवरण	६
तालिका २	धार्मिक तथ्याङ्क	७
तालिका ३	अध्ययनका सहायक उद्देश्य र तथ्यांकको स्रोत	१०
तालिका ४	गण्डकी प्रदेशमा पछिल्लो १० वर्षमा भएको व्यापारको आधारमा महत्वपूर्ण जडीबुटीहरू	१४
तालिका ५	जिल्लामा भएका व्यापारिक महत्वका जडीबुटीहरू	१७
तालिका ६	पञ्चवर्षीय वन व्यवस्थापन कार्ययोजना र प्रारम्भिक वातावरणिय परिक्षण अनुसार वार्षिक रुपमा संकलन गर्न सकिने जडीबुटीहरू	२०
तालिका ७	प्राथमिकिकरणमा परेका जडीबुटीहरू	२२

तस्वीरहरू

तस्वीर १:	गण्डकी प्रदेशका एघार जिल्लाहरू	५
तस्वीर २	अध्ययन टोली र अध्ययनका क्रममा खिचिएका केही तस्वीरहरू	११
तस्वीर ३:	गण्डकी प्रदेश उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालयका माननीय मन्त्रीज्यू, श्रीमान सचिवज्यू लगायतका अन्य सरोकारवाला सम्मिलित मस्यौदा प्रतिवेदन प्रस्तुतीकरण कार्यक्रमको भ्रमलक	१२
तस्वीर ४:	आ.व २०६३/०६४ देखि आ.व २०७२/०७३ सम्म (१० वर्ष)मा गण्डकी प्रदेशबाट भएको जडीबुटीको कारोबारको अवस्था	१३
तस्वीर ५:	गण्डकी प्रदेशमा धेरै वर्ष व्यापार भएका जडीबुटीहरू	१६
तस्वीर ६:	औषत वार्षिक परिमाणका आधारमा महत्वपूर्ण जडीबुटीहरू	१६
तस्वीर ७:	कुल व्यापार मूल्यका आधारमा महत्वपूर्ण जडीबुटीहरू	१७
तस्वीर ८:	गण्डकी प्रदेशका ११ जिल्लाबाट हुने कच्चा जडीबुटीको बजारीकरण	२४
तस्वीर ९:	गण्डकी प्रदेशमा संकलन र भण्डारण केन्द्र निर्माणका लागि संभावित स्थानहरू	२६
तस्वीर १०:	गोष्ठीका सहभागीहरूबाट बनाइएको गोरखा र लम्जुङ जिल्लाको सडक खण्ड, प्रमुख बजार केन्द्र, जडीबुटीको पकेट क्षेत्र र संभाव्य संकलन केन्द्रको विवरण	२९
तस्वीर ११:	डुम्रेमा भएको गोष्ठीकोसहभागीहरू बाट तनहुँ जिल्लाको सडक खण्ड, बजार केन्द्र र संभाव्य संकलन केन्द्रको नक्सा र आयुर्वेदिक औषधी उत्पादनकर्ता	३०

.....

अनुसूचीहरू

अनुसूची १:	अध्ययन क्रममा अन्तरवार्ता, छलफल र सूचनाको लागि सम्पर्क गरिएका व्यक्तिहरूको नामावली	५५
अनुसूची २:	तनहुँ, लम्जुङ र गोरखा जिल्लाका जडीबुटी सरोकारवालाबीच गरिएको प्रमाणीकरण तथा परामर्श गोष्ठीका सहभागीहरू	५९
अनुसूची ३	गण्डकी प्रदेश उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालयका माननीय मन्त्रीज्यू, श्रीमान सचिवज्यू लगायतका अन्य सरोकारवालासम्मिलित मस्यौदा प्रतिवेदन प्रस्तुतीकरण कार्यक्रम सहभागीहरू	६०
अनुसूची ४	:गण्डकी प्रदेशका जिल्लाहरूमा पाइने व्यापारिक महत्वका जडीबुटीहरू	६१
अनुसूची ५:	गण्डकी प्रदेश अन्तर्गतका जिल्लाहरूमा पाइने महत्वपूर्ण जडीबुटीको पकेट क्षेत्र.	६६
अनुसूची ६:	जडीबुटी (धसिंघ्रे र तितेपाटी) प्रशोधन केन्द्र र संकलन केन्द्रको लागत लाभ विश्लेषण (नमूना).	७९

१. परिचय

नेपालमा पाईने प्राकृतिक स्रोत मध्ये जडीबुटी वा गैरकाष्ठ वनपैदावार प्रचुरमात्रा पाईने महत्वपूर्ण प्राकृतिक स्रोत हो । कुल भूभागको ४४.७४% (६६ लाख हेक्टर) क्षेत्र वनले ढाकेको नेपालको आर्थिक विकास वन तथा वनजन्य उत्पादनहरूको दिगो प्रयोग र औद्योगिकीकरणबाट सुनिश्चित गर्न सकिन्छ (वन तथा वातावरण मन्त्रालय, २०७५) । वनजन्य उत्पादनहरूमध्ये नेपालको हकमा जडीबुटी एक प्रमुख अवयवका रूपमा रहिआएको छ । नेपालका ग्रामीणक्षेत्रका समुदायहरू विरामी हुँदा, चोटपटक लाग्दा र घाउखटिरा आउँदा औषधीको रूपमा तीनै जडीबुटीहरू प्रयोग गरेको पाईन्छ । साथै जडीबुटीहरूको संकलन र बिक्रीबाट नेपालका ग्रामीण क्षेत्रका बासिन्दाहरूको जीविकोपार्जन चल्दै आईरहेको छ ।

नेपालमा ११८ किसिमको पारिस्थितिकीय प्रणाली र ३५ प्रकारको वन रहेको छ, र यहाँ करिव ५८८४ प्रजातिका फूल फुल्ने र अन्य फूल नफुल्ने गरी जम्मा १००९१ प्रजातिहरू सूचीकृत भैसकेका छन् । यी मध्ये करिव २३३१ प्रकारका वनस्पतिहरू जडीबुटीको रूपमा प्रयोग हुँदै आएको छ भने करिव ३०० प्रजातिका जडीबुटीहरूको राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय व्यापार हुँदै आएको छ ।

परम्परागत रूपमा नेपाली जडीबुटी भारत र तिब्बतमा मात्र निर्यात हुने गरेको थियो भने हाल आएर संसारभरका ५० भन्दा बढी देशहरूमा नेपाली जडीबुटीको निर्यात हुने गरेको छ (Ghimire et al., 2016) । जडीबुटीको निर्यातबाट भित्रिएको रकमले देशको अर्थतन्त्र र ग्रामिण जनताको जीविकोपार्जनमा उल्लेख्य सहयोग पुऱ्याउँदै आएको छ । व्यापार र निर्यात प्रवर्धन केन्द्र (Trade and Export Promotion Center) को तथ्यांकअनुसार नेपालले आर्थिक वर्ष २०७४/०७५ (2017-18) मा करीब एक अर्ब पचपन्न करोड साठी लाख रुपैयाँ बराबरको जडीबुटी र सुगन्धित तेल निर्यात गरेको थियो । तर विभिन्न अध्ययनहरूले नेपालको वास्तविक जडीबुटीको व्यापार आधिकारिक तथ्यांकभन्दा निकै बढी हुने अनुमान गरेको छ ।

प्रदेश सरकार, (कार्यविभाजन) नियमावली, २०७४ अनुसार प्रदेश सरकारलाई आफ्नो प्रदेशको आर्थिक क्षमताको मध्यनजर गर्दै आर्थिक समृद्धीका लागि नीति र नियम बनाई त्यसको कार्यान्वयनमा सहभागी र सहजिकरण गर्ने अधिकार दिइएको छ । त्यसैगरी प्रदेश सरकारले उत्पादन क्षेत्रमा लागेका निजि क्षेत्र, सहकारी र अन्य निकायसँग सहकार्य र समन्वय गरी प्रदेशको आर्थिक विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका वहन गर्नु पर्ने नियमावलीमा उल्लेख भएको छ । ६६ लाख हेक्टरको कुल वन क्षेत्रफलमध्ये यस गण्डकी प्रदेशमा १२.४% (८ लाख २० हजार हेक्टर) वनक्षेत्र रहेको छ (DFRS 2015) । नेपालमा पाईने सबै प्रकारको उष्ण तथा उपोष्णदेखि शितोष्ण हिमाली हावापानी बिद्यमान रहेकोले गण्डकी प्रदेश मा विविध प्रकारका जडीबुटीहरू पाइन्छन् ।

उपभोक्ताहरूको हर्बल उत्पादनतर्फको बढ्दो आकर्षणले गर्दा जडीबुटीको मूल्य बढ्न गई यसको अन्तराष्ट्रिय माग र व्यापार पनि पछिल्ला वर्षहरूमा बढ्दै गइरहेको छ (Vasisht et al., 2016) । नेपालमा पनि यसको व्यापार र बजार दिन प्रतिदिन बढ्दै गएको पाईन्छ । जडीबुटीको निर्यातले नेपालको ग्रामिण क्षेत्रमा बस्ने करिव १० प्रतिशत जनताको जीविकोपार्जनमा सहयोग पुग्दै आइरहेको छ (Olsen and Larsen 2003) । तर, कच्चा जडीबुटीको निर्यात कम मूल्यमा गरिन्छ भने त्यही जडीबुटीबाट बनेको आयुर्वेदिक र अन्य हर्बल उत्पादन बढी मूल्यमा आयात भइरहेको छ । एक पछिल्लो तथ्यांकका आधारमा नेपाल भारतीय आयुर्वेदिक उत्पादनको सबैभन्दा ठुलो बजार भन्ने देखाएको छ । भारतबाटमात्र पछिल्लो आर्थिक वर्षमा एक अर्ब अठासी करोड रुपैयाँ बराबरको आयुर्वेदिक उत्पादन आयात भएको पाईन्छ (www.ayush.gov.in) । यो तथ्यांकले नेपालमा जडीबुटीमा आधारित हर्बल र आयुर्वेदिक उत्पादनको प्रचुर

सम्भावना रहेकोछ । यो अवसरलाई यस गण्डकी प्रदेशले जडीबुटीमा आधारित उद्योग सञ्चालन गरी आफ्ना उत्पादनमार्फत स्वदेशमा जडीबुटीको खपत, आयात प्रतिस्थापन र विदेश निर्यातबाट लाभ लिई प्रदेशको आर्थिक समृद्धिमा योगदान गर्न सक्ने देखिन्छ ।

तसर्थ, प्राकृतिक रूपमा यत्रतत्र फैलिएर रहेका हाम्रा अपार जडीबुटीजन्य जैविक स्रोतहरूको समुचित उपयोग गरेर विकट र ग्रामिण क्षेत्रमा बसोवास गर्ने समुदायहरूको जीविकोपार्जनमा सुधार ल्याउन र प्रदेशमा रहेको गरिवी घटाउन महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नसक्छ भन्ने कुरालाई मनन गरी गण्डकी प्रदेशले यस कार्यलाई अगाडी बढाउने सोच लिएको पाईन्छ ।

यिनै तथ्यहरूलाई आत्मासात गर्दै प्रदेश सरकार, उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, गण्डकी प्रदेशले प्रदेश स्तरीय जडीबुटी संकलन तथा प्रशोधन केन्द्र स्थापनाका लागि सम्भाव्यता अध्ययन गर्ने उद्देश्य लिए अनुरूप यो प्रतिवेदन वन प्राविधिक समाज, चितवनबाट तयार पारिएको हो । यस प्रतिवेदनमा गण्डकी प्रदेशमा जडीबुटीजन्य श्रोतहरूको उपलब्धता, तिनको पहिचान र प्राथमिकीकरण, संकलन केन्द्र र पकेट क्षेत्र पहिचानका साथै उद्योग स्थापनाको संभाव्य स्थान प्रस्ताव गरिएको छ ।

२. विद्यमान समस्याहरू र अध्ययनको औचित्य

प्रकृतिक रूपमा उपलब्ध जडीबुटीहरूको समयमै उचित प्रयोग गर्न नजन्दा ति जडीबुटीबाट जति फाईदा लिन सकिन्थ्यो अपेक्षाकृत रूपमा लिन सकिएको छैन । यस्तो हुनाको प्रमुख कारण हामीले प्रयोग गर्दै आएको प्रविधि र परम्परागत मान्यतानै प्रमुख रूपमा लिन सकिन्छ । हामीले जडीबुटी संकलन गर्ने भन्नेतर्फ मात्र ध्यान दियौं तर प्रकृतिबाट सततरूपमा हामीले कति संकलन गर्न सकिन्छ भन्ने तर्फका हाम्रा प्रयासहरू कमिनै रहे । जडीबुटी मध्ये कतिपय अझै पनि पहिचान हुन सकेका छैनन् भने कतिपय बढ्दो माग र आर्थिक लाभका कारण लोप हुने अवस्थामा पुगेका छन् । नेपालमा जडीबुटी, सुगन्धित तेल तथा अन्य गैरकाष्ठ वनपैदावारको खेती, संकलन, भण्डारण, सरसफाई, प्याकेजिङ्ग गरी बेचबिखन र उपयोग लगायतका कार्यहरू परंपरागत ढंगबाट नै संचालित भएको हुँदा यसबाट जे जती फाईदा लिन सकिने हो सो अनुपातमा फाईदा लिन सकिएको छैन ।

जडीबुटी तथा गैह्रकाष्ठ वन पैदावारको विषयमा विभिन्न संघ, सस्था, सरकारी निकायहरूले विभिन्न भनाई र धारणहरू राखेको पाईन्छ ।

अधिकांश वनस्पतीहरू औषधीमुल्यो जडीबुटीहरूको रूपमा प्रयोग भईरहेका छन् । यिनको माग विश्व बजारमा पनि बढ्दै गईरहेकोछ । तर विश्व बजारको मागलाई धान्न सकिने गरी यी श्रोतको पुनर्उत्पादन क्षमतालाइ कायम गर्ने किसिमको व्यवस्थापन प्रणालीको विकास भने गर्न सकिएको देखिदैन । यि प्राकृतिक श्रोतहरूको दोहन एकोहोरो मात्रै हुदै गईरहेकोछ (जडीबुटी खेति प्रसार पुस्तिका, नेपाल सरकार वन तथा भू संरक्षण मन्त्रालय वन विभाग प्रचार प्रसार शाखा आ.व ०६३/०६४) ।

जडीबुटीमा आधारित स-साना उद्योगहरू देशको विभिन्न ठाउँहरूमा स्थापना गरी तिनको मूल्य अभिवृद्धि गरी सहज पहुँच भएका ठाउँहरूमा तिनैलाई कच्चा पदार्थको रूपमा प्रयोग गरी ठूला उद्योग स्थापना गर्न नीति निर्धारण हुन सकेमा वा अर्ध प्रशोधित कच्चा पदार्थ बाहिरी देशमा निर्यात गर्न सकेमा आर्थिक सबलता आउने थियो ।

नेपालमा जडीबुटी उत्पादन तथा प्रशोधन कम्पनी लिमिटेडको स्थापना पश्चात त्यसै खेर गैरहेका जडीबुटीहरूबाट निर्मित प्राकृतिक सुगन्धित तेल एवं औषधी सारहरू विश्व बजारमा पुर्‍याई नेपाल पनि

सुगन्धित तेल एवं औषधी उत्पादक देश हो भन्ने जानाकारी विश्व बजारलाई गराएको छ । तत् पश्चात गोरखा आयुर्वेद कम्पनी प्राईभेट लिमिटेड, गोरखा लगायत नेपालमा ३९ वटा जडीबुटीमा आधारित प्राईभेट उद्योगहरू स्थापना भएका छन् । ति उद्योगहरूले डिष्टिलेशन प्लान्ट राखी धसिंघ्रे, मसला, तेजपात, टिमुर, तितेपाती, धुपि, सुनपाती जस्ता प्राकृतिक जडीबुटी र मेन्था, सयपत्री, लेमनग्रास, पामरोजा, सिट्रोला, जस्ता खेति विस्तारबाट प्राप्त जडीबुटीहरूको प्रशोधन गरी प्रशोधित तेलहरू स्वदेश तथा विदेशमा बिक्रि वितरण गर्न शुरु भएकोछ । (भट्टराई २०५८) ।

जडीबुटीहरूको प्रशोधनबाट उत्पादन गर्न सकिने औषधीहरूको निर्माण देश भित्रै गर्न सकेमा विदेशबाट आयात गर्नुपर्ने औषधी स्वदेशमा नै उत्पादन हुन जान्छ र देशमा थप रोजगारीका नयाँ नयाँ अवसर बढ्दै जान्छन् । यसबाट आर्थिक क्रियाकलापहरू बढ्न थाल्छन् र व्यापार व्यवसाय बढ्दै जान्छन् । वनमा आधारित उद्योग विकासको शिलशिलामा जडीबुटीमा आधारित उद्यम विकास हाम्रो लागि ठूलो संभावना रहेको क्षेत्र हो (जडीबुटी खेती प्रसार पुस्तिका, नेपाल सरकार वन तथा भू संरक्षण मन्त्रालय वन विभाग प्रचार प्रसार शाखा आ.व ०६९/७०) ।

निजी क्षेत्रलाई वन विकास तथा विस्तारमा संलग्न गराउदै वनजन्य उद्यमको प्रवर्द्धन, उत्पादनको विविधिकरण र बजारीकरणबाट मूल्य अभिवृद्धि र हरित रोजगारी सिर्जना गर्ने वन नीति २०७१ को नीति रहेको छ भने जडीबुटी तथा गैरकाष्ठ वन पैदावारको मूल्य अभिवृद्धि गरी निर्यात गर्न प्रोत्साहित गर्ने रणनीति लिएकोछ । त्यसै गरी जडीबुटी तथा गैरकाष्ठ वन पैदावारको प्रशोधन गरी व्यावसायिक उत्पादनमा निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहन गरिने छ भन्ने कार्यनीति वन नीति २०७१ लिएको पाईन्छ ।

जडीबुटीको विश्व व्यापार करिव ११ अर्ब डलर बराबरको हुने गर्छ । नेपालबाट वर्षेनी १० देखि १५ हजार मेट्रिक टन जडीबुटी भारत, श्रीलंका, पाकिस्थान, चीन, जर्मनी आदि देशमा निर्यात गरिन्छ जसको मूल्य ८६ लाख अमेरिकी डलर हुन आउँछ । नेपालको यो अथाह जैविक श्रोतको दिगो एवं बुद्धिमत्तापूर्ण उपयोग हाम्रो सामु रहेको एउटा चुनौती र अवसर दुवै हुन् (“जडीबुटी खेती प्रसार पुस्तिका” नेपाल सरकार वन तथा भू संरक्षण मन्त्रालय वन विभाग प्रचार प्रसार शाखा आ.व ०६९/७०) ।

यसलाई विश्लेषण गर्दा नेपालमा जडीबुटीहरू प्रशोधन गरेर फाईदा लिन सकिने सम्भावना प्रसस्त रहेको छ र तिनीहरूलाई कच्चा पदार्थकै रूपमा विदेश पठाउनुभन्दा सोको प्रशोधन, उत्पादन, प्याकेजिङ तथा बजारीकरणको कार्यमा लाग्न ढिलो भै सकेको देखिन्छ । हाल नेपालमा जे जति प्रयासहरू भएका छन् ति प्रयासहरू हाम्रा उपलब्ध जडीबुटीहरूको प्रशोधन गर्न प्रायाप्त देखिदैन ।

३. उद्देश्य

जडीबुटीहरूको संरक्षण, सम्वर्धन, दिगो संकलन, प्रशोधन र बजारीकरणबाट गण्डकी प्रदेशमा हरित रोजगारी सृजना गरी निम्न आय भएका जनताको आर्थिक उपार्जन र जीविकोपार्जनमा सघाउ पुऱ्याउन; र जडीबुटीजन्य उत्पादनहरूलाई स्वदेश तथा विदेशका बजारहरूमा पुऱ्याउने उद्देश्य पूरा गर्नका लागि गण्डकी प्रदेशमा प्रदेश स्तरीय जडीबुटी संकलन तथा प्रशोधन केन्द्र स्थापनाका लागि सम्भाव्यता अध्ययन गर्नु यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । यस मुख्य उद्देश्य पूरा गर्नका लागि सहायक उद्देश्यहरू निम्न अनुसारका रहेका छन् ।

- संकलन र बिक्रीहुदै आएका यस प्रदेशका जडीबुटीहरूको अवस्था के छ पत्ता लगाई लिपिवद्ध गर्ने ।

- प्राकृतिक अवस्थामा आफै उत्पादन हुने वा खेती गरेर उत्पादन भएका महत्वपूर्ण जडीबुटीहरूको पकेटक्षेत्र पहिचान गर्ने ।
- संकलन तथा बिक्री हुदै आएका जडीबुटीहरूको हालको बजारको अवस्था र भविष्यमा ति जडीबुटीहरूको व्यापार हुन सक्ने राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय बजारहरू पत्ता लाग्ने ।
- प्रदेश स्तरमा जडीबुटी संकलन तथा प्रशोधन केन्द्र स्थापनाको लागि उपर्युक्त स्थानहरूको पहिचान गर्ने ।

४. आशातित उपलब्धिहरू

यस प्रदेशस्तरीय जडीबुटी संकलन तथा प्रशोधन केन्द्र स्थापनाका लागि सम्भाव्यता अध्ययनको कार्यबाट निम्न पलब्धिहरू प्राप्त हुने देखिएको छ :

- यस क्षेत्रमा रहेका जडीबुटीहरूको पकेट क्षेत्र र उपलब्धताको आधारमा संकलन तथा जडीबुटीजन्य उद्दोगहरू स्थापनाको लागि उपर्युक्त स्थानहरूको पहिचान भएको हुँदा सरोकारवालाहरूलाई सो सम्बन्धि निर्णय लिन सहज हुनेछ ।
- जडीबुटीहरूको संरक्षण, सम्वर्धन, संकलन र प्रशोधनका कार्य संचालन गर्नमा सघाउ पुग्नुको साथै उचित प्रयोग हुन नसकी त्यसै खेर गईरहेका जडीबुटीहरूको सहि सदुपयोग हुनेछ ।
- जडीबुटीहरूको खरिद बिक्री तथा प्रशोधनको कार्य स्थापना तथा सञ्चालन हुनगएमा गण्डकी प्रदेशमा थप हरित रोजगारी सृजना हुन जानेछ ।
- स्थानीय जडीबुटी उत्पादक, संकलक, तथा बिक्रेतामा जडीबुटी खेती विस्तार गर्न प्रेरणा मिल्नेछ ।
- जडीबुटीहरूको प्रशोधनबाट उत्पादन हुने सारतत्वहरूलाई स्वदेश तथा विदेशका बजारहरूमा बिक्रीबाट स्वदेशी तथा विदेशी मुद्रा आर्जन भई राष्ट्रिय तथा स्थानीय तहको आर्थिक क्रियाकलापमा टेवा पुग्नेछ ।
- प्रदेश अन्तरगतका सबै जिल्लाहरूमा संकलन तथा भण्डार केन्द्रहरू स्थापनाको लागी स्थानहरू छनौट हुन गएकोछ ।

५. अध्ययन क्षेत्र

५.१ प्रदेश परिचय

नेपालको संविधानमा भएको व्यवस्था अनुसार नेपाललाई ७ प्रदेशमा विभाजन गरिएको छ । यि प्रदेशहरू मध्ये साविकका गण्डकी अञ्चलका ६ जिल्ला (गोरखा, लमजुङ, मनाङ, स्याङ्जा, कास्की र तनहुँ), धौलागिरी अञ्चलका ४ जिल्ला (म्याग्दी, मुस्ताङ, पर्वत र बागलुङ) र लुम्बिनी अञ्चलको नवलपरासी जिल्लाको बर्दघाट सुस्ता पूर्वको भागलाई नवलपरासीबाट छुट्टाई नवलपुरको भुभागलाई समेटि कुल ११ जिल्ला रहेको गण्डकी प्रदेश कायम भएको छ । भौगोलिक रूपमा यस प्रदेशले हिमाल, पहाड र तराई तीनवटै धरातलीय स्वरूपलाई समेटेको छ । हावापानीको दृष्टिकोणले यस प्रदेशमा नेपालमा पाईने सबै प्रकारको उष्ण तथा उपोष्णदेखि शितोष्ण हिमाली हावापानी विद्यमान रहेको छ ।

५.२ अवस्थिती

गण्डकी प्रदेश २७°२०' उत्तरी अक्षांस देखि २९°२०' उत्तरी अक्षांस र ८२°५२' पूर्वी देशान्तर देखि ८५°१२' पूर्वी देशान्तरका बीच रहेको छ । यस प्रदेशको सबै भन्दा अग्लो भु भागको रूपमा धौलागिरी हिमाल र होचो भु भागको रूपमा नवलपुरको त्रिवेणीसुस्ता रहेको छ ।

तस्विर १: गण्डकी प्रदेशका एघार जिल्लाहरू

५.३ क्षेत्रफल

नेपालको कुल क्षेत्रफल १,४७,१८१ वर्ग कि.मि. मध्ये गण्डकी प्रदेशले २१,७१३ वर्ग कि.मि. (१४.६६ %) क्षेत्रफल ओगटेको छ । प्रदेशमा रहेको कुल क्षेत्रफल मध्ये तराई भुभाग १,३१० वर्ग कि.मि. (६%), पहाडी भुभाग १४,६०४ (६७.२%) र हिमाली भुभाग ५,८१९ वर्ग कि.मि.(२६.८%) रहेकोछ । यस प्रदेशमा पहाडी भुभाग बढी रहेको छ । नेपालकै सबैभन्दा ठुलो महानगरपालिका पोखरा लेखनाथ समेत यसै प्रदेशमा रहेको छ । पोखरा लेखनाथ बाहेक यस प्रदेशमा २६ नगरपालिका र ५८ गाउँपालिका गरी जम्मा ८४ स्थानीय तह रहेका छन् ।

५.४ सिमाना

गण्डकी प्रदेशको सिमाना पूर्वमा प्रदेश नं. ३ को रसुवा, धादिङ र चितवन जिल्ला; पश्चिममा प्रदेश ५ का पूर्वी रुकुम, रोल्पा, प्यूठान, पाल्पा, गुल्मी र नवलपरासी र कर्णाली प्रदेशको डोल्पा जिल्ला पर्दछ । उत्तरमा चीनको स्वशासित क्षेत्र तिब्बत र दक्षिणमा प्रदेश नं. ५ र भारतको विहार राज्य रहेको छ ।

५.५ जनसाङ्खिक वितरण

२०६८ सालको जनगणना अनुसार नेपालको कुल जनसङ्ख्या २,६४,९४,५०४ मध्ये प्रदेशको जनसङ्ख्या २४,०३,०१६ रहेको छ जुन कुल जनसङ्ख्याको ९.०६ प्रतिशत हुन आउछ । यस मध्ये पुरुषको जनसङ्ख्या ९,४८,०२९ र महिलाको जनसङ्ख्या ११,४४,९१४ रहेको छ । लैङ्गिक अनुपात करिब ८९ जना पुरुष प्रति १०० महिला रहेकोछ । गण्डकी प्रदेशमा जनसङ्ख्याको वार्षिक वृद्धिदर ०.३३ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेकोछ । राष्ट्रिय तथ्याङ्कमा यो दर १.३५ प्रतिशत रहेको छ । यसबाट के देखिन्छ भने यस

प्रदेशको जनसंख्या वृद्धि दर घट्दो अनुपातमा रहेको छ । प्रदेशको जनसङ्ख्याको औसत आयु ७० वर्ष रहेको छ, राष्ट्रिय तहमा भने ६५ वर्ष रहेको छ । कुल घरपरिवार संख्या ५,७६,५०१ रहेको छ । यस प्रदेशको कुल जनघनत्व ११० जना प्रति वर्ग किलोमिटर रहेकोछ । यस अन्तर्गत नगरपालिकामा बसोबास गर्ने जनसङ्ख्या १४,५२,१८६ (६०.५ प्रतिशत) र गाउँपालिकामा बसोबास गर्ने जनसङ्ख्या ९,४३,६५२ (३९.४ प्रतिशत) रहेको छ । कुल जनसङ्ख्याको ५०.१ प्रतिशत जनसंख्या आर्थिक रूपमा सक्रिय रहेको छ । यसबाट आधा जनसंख्या आश्रित जनसङ्ख्याको रूपमा रहेको प्रष्ट देखिन्छ ।

भौगोलिक प्रदेशगत आधारमा गण्डकी प्रदेशमा जनसङ्ख्या हिमाली प्रदेशको जनसङ्ख्या १९,९९० (०.८ प्रतिशत), पहाडी प्रदेशको जनसङ्ख्या २०,७२,१६२ (८६.५ प्रतिशत) र तराई प्रदेशको जनसङ्ख्या ३,१०,८६४ (१२.७ प्रतिशत) रहेको छ ।

५.६ जातजाती

यस प्रदेशमा विभिन्न जातजातीहरूको बसोबास छ । जनसंख्याको आधारमा उनीहरूको बसोबासको अवस्था निम्न अनुसारको संख्यामा रहेकोछ ।

तालिका १: जातजातीको वितरण

जातजाती	जनसंख्या	प्रतिशत	जातजाती	जनसंख्या	प्रतिशत
बाहुन	५१६६४८	२१.५	नेवार	१०३३२९	४.३
मगर	५०२२३०	१८.९	सार्की	९८५२४	४.१
क्षेत्री	३२२००४	१३.५	धमला	९३७१८	३.८
गुरुङ	२०१८५३	११.४	तामाङ	५०४६३	२.१
कामी	२०९०६२	८.७	थारु	४०८५१	१.७
			अन्य	२६४३३१	१०

५.७ धर्म

यस प्रदेशमा मानिने धर्महरूमा मुख्य धर्मको रूपमा हिन्दु रहेको छ । यसका साथसाथै मानिने धर्महरू यस प्रकार रहेकोछ ।

तालिका २: धार्मिक तथ्यांक

धर्म	जनसंख्या	प्रतिशत
हिन्दु	१९९१८६०	८२.८९
बुद्ध	३२८७३४	१३.६८
क्रिस्चन	३७४८७	१.५६
ईश्लाम	१८५०३	०.७७
वोन	१२०१५	०.५०
प्रकृती	६४८८	०.२७
अन्य	७९२९	०.३३

५.८ जल सम्पदा

यस प्रदेश जल सम्पदामा धनी रहेकोछ । यहाँ रहेका प्रमुख तालहरूमा फेवाताल, रुपाताल, बेगनासताल, दिक्पालताल, मैदिताल, खास्टेताल, न्यूरेनीताल, दिपाङ्गताल, गुदेताल, बुदुवाताल, तिलिचोताल, दामोदरकुण्ड, गाजताल, बराहताल आदि रहेका छन् ।

५.९ नदी तथा खोलाहरू

प्रदेशको सिमाना तथा जिल्ला भित्र भएर बग्ने प्रमुख नदी तथा खोलाहरूमा कालीगण्डकी, सेतीगण्डकी, बुढिगण्डकी, मर्स्याङ्दी, मोदी, मादी, दरौदी, चेपे, उत्तरगंगा, निशी, भुजी, तमान, दरमखोला, ठेउलेखोला, बढीगाड आदी रहेका छन् । यी नदी तथा खोलाहरूबाट विद्युतको उत्पादन, सिँचाई तथा खानेपानीका श्रोतको रूपमा उपयोग हुदै आएका छ भने च्याफ्टिङ गरेर आन्तरिक तथा बाह्य पर्यटकले मनोरन्जन लिने गरेका छन् ।

५.१० मुख्य बजारहरू

गोरखा, आवुखैरेनी, डुम्रे, दमौली, बन्दीपुर, भिमाद, वेलचौतारा, बेसिशहर, पोखरा, लेखनाथ, स्याङ्गजा, वालिङ्ग, कुश्मा, वाग्लुङ बजार, गल्कोट, बुर्तिबाङ, वेनी, जोसोम, चामे, कावास्वती, अरुणखोला आदी रहेका छन् ।

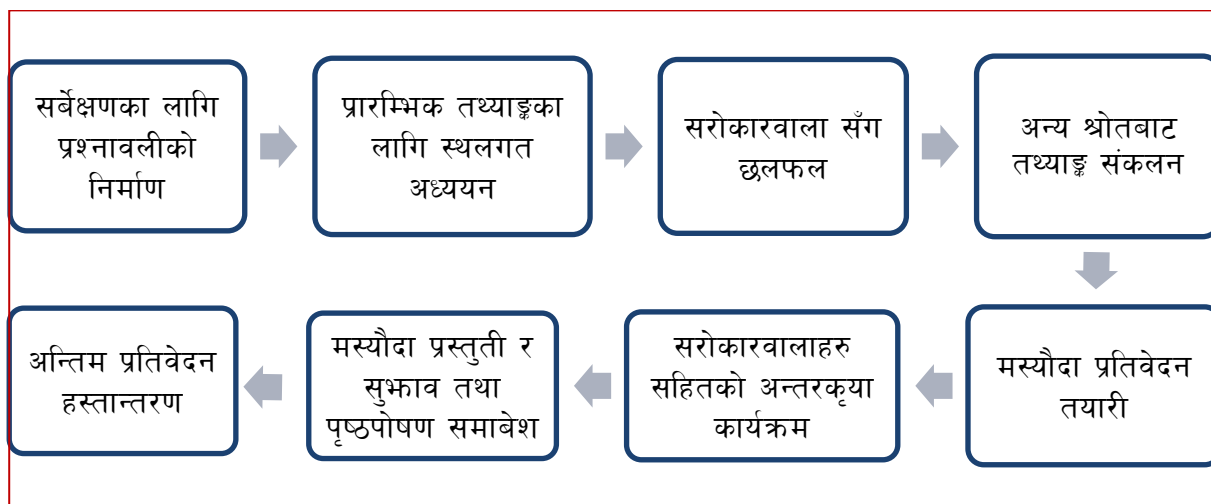
५.१२ हिमश्रृङ्खलाहरू

यस प्रदेशका मुख्य हिमश्रृङ्खलाहरूमा धौलागिरी, माछापुच्छ्रे, निलगिरी, मनास्लु, लम्जुङ हिमाल आदि रहेका छन् । धौलागिरी पहिलोको उचाइ ८,१६७ मि. अग्लो छ जुन विश्वमा रहेका अग्ला हिमाल मध्ये सातौमा पर्दछ ।

६. अध्ययन विधि

६.१ अध्ययनका चरणहरू

यस अध्ययनका निम्न चरणहरू रहेका छन् ।

२: अध्ययनका विभिन्न चरणहरू

६.२ प्रारम्भिक तथ्यांक संकलन

प्रश्नावली

प्रारम्भिक तथ्याङ्क संकलनका लागि सर्वप्रथम जडीबुटीसँग संलग्न तथा सरोकार राख्ने जडीबुटी उत्पादक किसान, संकलक, व्यापारी, सामुदायिक वनका पदाधिकारी, नियमनकारी निकाय र उद्यमीहरूसँग सोधिने प्रश्नहरूको भिन्दाभिन्दै प्रश्नहरू तयार गरियो । प्रश्नमा समावेश भएका मुख्य मुख्य प्रश्नावलीहरू यसप्रकार रहेका थिए ।

कृषक, तथा जडीबुटी संकलकहरू र सामुदायिक वनका पदाधिकारीहरूका लागि

- ❖ संकलन र खेती गरिएका मुख्य जडीबुटीहरू कुन कुन हुन्, र कुन क्षेत्रमा बढी पाइन्छन् ?
- ❖ यदी खेती गर्नुहुन्छ भने कसरी र कुन समयमा गर्नुहुन्छ ?
- ❖ संकलन कुन समयमा कसरी गर्नुहुन्छ ?
- ❖ संकलनपछि मूल्य अभिवृद्धीका लागि के गर्नुहुन्छ ?
- ❖ कहाँ, कतिमा र कस्लाई बेच्नुहुन्छ ?

गाउँ र जिल्लाका व्यापारी तथा कच्चा जडीबुटी निर्यातकर्ताका लागि

- ❖ यस जिल्ला र प्रदेशमा पाइने व्यापारिक महत्वका जडीबुटीहरू कुन कुन हुन् ?
- ❖ गत आर्थिक वर्षमा तपाईंले मुख्य रूपमा कुन कुन जडीबुटीहरूको कति व्यापार गर्नु भयो ?
- ❖ तपाईंले व्यापार गर्ने जडीबुटीको पकेट क्षेत्र कुन हो ?
- ❖ तपाईंले जडीबुटी कहाँबाट खरिद गर्नु हुन्छ ? कहाँ संकलन केन्द्र राख्ने गर्नु भएको छ ?
- ❖ संकलन हुने जडीबुटीहरूको लागी भण्डार केन्द्र कहाँ राख्दा उपयुक्त हुन्छ ?
- ❖ जडीबुटी प्रशोधन केन्द्र स्थापना गर्न कुनठाऊलाई उपर्युक्त देख्नु हुन्छ ?
- ❖ व्यापार सहजिकरणका लागि नीतिगत सुधार गर्न पर्ने केहि सुझावहरू देख्नु भएकोछ ।

निजी क्षेत्र/उद्यमीका लागि

- ❖ जडीबुटीजन्य उत्पादनको आन्तरिक खपत के कति छ ?
- ❖ जडीबुटीजन्य उत्पादनहरू यस जिल्लामा के के छन् ?
- ❖ जडीबुटीजन्य उत्पादनमा प्रयोग हुने मुख्य जडीबुटीहरू के हुन् ?
- ❖ जडीबुटीजन्य उद्योगका चुनौति र निराकरणका उपायहरू ?
- ❖ तपाईंले उद्योगलाई आवश्यक पर्ने जडीबुटीहरू कहाँबाट खरिद गर्नु हुन्छ ? बजार कहाँ छ ?
- ❖ जडीबुटीजन्य उद्योग कहाँ स्थापना गर्दा उपयुक्त हुन्छ ?
- ❖ उद्योग सञ्चालनका लागि नीतिगत सुझावहरू ।

नियमनकारी निकायहरूका लागि

- ❖ यस जिल्ला र प्रदेशमा पाइने व्यापारिक महत्वका जडीबुटीहरू कुन कुन हुन् ?
- ❖ ति जडीबुटीको पकेट क्षेत्र कुन हो ?
- ❖ संकलन वा भण्डार केन्द्र कहाँ राख्दा उपयुक्त हुन्छ ?
- ❖ जडीबुटी खेतीमा अनुदानको व्यवस्था छ ?
- ❖ मुख्य बजार र संकलन केन्द्रहरू कहाँ कहाँ छन् ?
- ❖ जडीबुटीजन्य उद्योग कहाँ स्थापना गर्दा उपयुक्त हुन्छ ?
- ❖ वन, जडीबुटी र वनजन्य उद्योगसँग सम्बन्धित नीतिहरू ।

६.३ स्थलगत अध्ययन

प्रारम्भिक सूचना तथा तथ्याङ्क संकलन गर्न वि.एस्सी फरेष्ट्रीमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरू लाई छनौट गरिएको थियो । प्रश्नपत्र बाट सूचना तथा तथ्याङ्क संकलन गर्ने तरीकाका बारेमा एकदीने अभिमुखीकरण गोष्ठी संचालन गरिनुको साथै स्याङ्जा जिल्लामा लागी सर्भेक्षक टोलीका सबै सदस्यहरूलाई प्रत्यक्ष सहभागी गराई उनिहरूलाई सरोकारवाला संग प्रश्नसोध्ने र लेख्ने बारेमा जानकारी गराईएको थियो । अध्ययन टोलीले सहजीकरणको लागी डिभिजनल वन कार्यालय संरक्षण क्षेत्रका अधिकारी संग समन्वय गरिएको थियो । सर्भेक्षक टोलीका सदस्य बाट गण्डकी प्रदेशका एघार मध्ये नौ जिल्लाहरूमा गई माथि उल्लेखित प्रश्नपत्रका आधारमा सूचना तथा डिभिजनल वन कार्यालय तथा संरक्षण क्षेत्रहरूबाट तथ्याङ्कहरू संकलन गरेका थिए । जडीबुटीका व्यापारीहरूले आफ्नो व्यापार जिल्ला सदरमुकाम र मुख्यबाटोको आसपासबाट सञ्चालन गर्ने भएकोले सूचना संकलन गर्न गएका टोलीले मुख्य गरी मुख्य र सहायक

सडक खण्डका बजार र त्यस आसपासका पकेट क्षेत्रहरु र जडीबुटी संकलन हुने स्थानहरुबाट सूचनाहरु लिएका थिए । राजमार्गहरुमा (१) पृथ्वी राजमार्ग (मुडलिङदेखि पोखरा सम्म), (२) पोखरा बागलुङ मार्ग (पोखरादेखि बागलुङ बेनीसम्म) (३) सिद्धार्थ राजमार्ग (पोखराहुँदै स्याङ्जा गले भञ्ज्याङ सम्म), (४) डम्रेहँदै लम्जुङसम्म (५) आवुखैरेनी देखि गोरखाको वारपाक सम्म र अन्य सहायक मार्गहरुमा अध्ययन भएको थियो ।

जिल्ला सदरमुकाम र मुख्य राजमार्गका अतिरिक्त अन्य जडीबुटी संकलन र निकासी हुने सहायक बाटाहरुबाटपनि तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । जडीबुटी संकलक, व्यापारी, निजी क्षेत्र, डिभिजनल वन कार्यालयका कर्मचारी, शिकारआरक्ष र संरक्षण क्षेत्रका कर्मचारी र जिल्ला उद्योग बाणिज्य संघका पदाधिकारीहरूसँग समुहगत तथा छुट्टाछुट्टै प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष तथा टेलिफोन सम्पर्क गरी आवश्यक तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । अध्ययनको क्रममा अन्तरवार्ता, लक्षित समूह छलफल र अन्तरक्रिया संलग्न व्याक्तिहरुको विवरण अनुसूची १ मा समावेश गरिएको छ ।

६.४ अन्य श्रोतबाट तथ्याङ्क संकलन

यस अध्ययनका सिलसिलामा प्रारम्भिक सूचना र तथ्याङ्कका अतिरिक्त विभिन्न श्रोतहरुबाट सूचना र तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । सूचनाका प्रमुख श्रोतहरुमा वन विभागमा रहेको विगत १० वर्षमा गण्डकी प्रदेश अन्तरगत जडीबुटीका छोडपुर्जीहरुको तथ्याङ्क, यस प्रदेशमा हाल सन्चालनमा रहेका डिभिजनल वन कार्यालयका पञ्चवर्षिय वन व्यवस्थापन कार्ययोजनाहरु, तथा वार्षिक रूपमा प्रकाशन हुने वार्षिक प्रतिवेदनहरु, डिभिजनल वन कार्यालय तथा संरक्षणक्षेत्रबाट विगत ५ वर्षमा भएका जडीबुटीका छोडपुर्जिहरु, कलस्टरमा भएको गोष्ठीमा सहभागी बाट आएका सुचना र सुझावहरु वन मन्त्रालय, वन विभाग, वनस्पती विभागबाट प्रकाशन भएका लेख रचना आदिको सहयोग लिईएको थियो । तालिका नं. ३ मा उल्लेख भए बमोजिम अध्ययनका उद्देश्य तथा अन्य नीतिगत व्यावस्था सम्बन्धी सूचना प्राप्त गर्न प्रयोग भएका स्रोतहरु निम्न प्रकार थिए ।

तालिका ३: अध्ययनको सहायक उद्देश्यहरु र तथ्याङ्कको श्रोत

क्र.सं	सहायक उद्देश्यहरु	सूचना र तथ्याङ्कको श्रोत
१	प्रदेशमा रहेका व्यापारिक महत्वका जडीबुटीहरुको अभिलेखिकरण	हाम्रो वन वन विभाग, डि.व.का तथा संरक्षणक्षेत्र बाट भएका जडीबुटीका छोडपुर्जीहरु डि.व.का पञ्चवर्षिय वन व्यवस्थापन कार्ययोजनाहरु, कलस्टरमा भएको गोष्ठीमा सहभागी बाट आएका सुचना र सुझावहरु,
२	व्यापारिक महत्वका जडीबुटीहरुको प्राथमिकीकरण	डि.व.का तथा संरक्षणक्षेत्र बाट भएका जडीबुटीका छोडपुर्जीहरु डि.व.का, पञ्चवर्षिय वन व्यवस्थापन कार्ययोजनाहरु, कलस्टरमा भएको गोष्ठीमा सहभागी बाट आएका सुचना र सुझावहरु,
३	प्रदेशमा पाइने तथा पहिचान गरिएका मुख्य जडीबुटीहरुको पकेट क्षेत्रको पहिचान ।	कलस्टरमा भएको गोष्ठीमा सहभागी बाट आएका सुचना र सुझावहरु, प्रतिवेदनहरु र माथि उल्लेखित सरोकारवालाहरूसँग भएको प्रश्नावली
४	संकलन र भण्डार केन्द्र स्थापनाका लागि स्थानको छनौट ।	प्रतिवेदनहरु र माथि उल्लेखित सरोकारवालाहरूसँगको प्रश्नावली र गोष्ठीमा सहभागीका सुझावहरु ।
५	जडीबुटीहरुको व्यापार हुन सक्ने राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रीय बजारहरु पत्ता लगाउन सहयोग पुग्ने छ ।	प्रतिवेदनहरु र माथि उल्लेखित सरोकारवालाहरु संगको प्रश्नावली, डि.व.का र संरक्षण क्षेत्र बाट भएका छोडपुर्जीहरु
६	प्रदेश स्तरमा जडीबुटीजन्य उद्योग स्थापनाका लागि स्थानको छनौट	डिभिजन वन कार्यालय र जिल्ला घरेलु कार्यालय बाट प्राप्त सुचना गोष्ठीका सहभागीहरुको सुझाव र स्थलगत अभ्ययन ।

तस्विर २ अध्ययन टोली र अध्ययनका क्रममा खिचिएका केही तस्विरहरू

तनहुँको डुम्रेमा भएको गोरखा, लम्जुङ र तनहुँ जिल्लाका डिभिजनल वन कार्यालयका प्रमुख, प्रतिनिधि, सा.व. र फेकोफनका प्रतिनिधि, जडीबुटी कृषक व्यापारीहरू संलग्न अन्तरकृया गोष्ठीका भलकहरू

एकदिने अभिमुखीकरण गोष्ठीमा अध्ययन, अनुगमन तथा सर्वेक्षक टोलीका सदस्यहरू:

सयब मियाँ, बिभूती थापा, सन्जीव कुमार श्रेष्ठ, कृष्ण प्रसाद ढकाल (प्रदेश मन्त्रालय), दीपेश प्याकुरेल, अलिशा शर्मा, खडानन्द शर्मा (टोली प्रमुख), राजेन्द्र प्रसाद न्यौपाने, दुर्गा कडेल, रोशनी रानाभाट र सामना रेग्मी

६.५ प्रदेशस्तरीय सरोकारवालाबीच प्रमाणीकीकरण तथा अन्तरक्रिया गोष्ठी

जिल्लाहरू वाट प्राप्त भएका सुचना तथा तथ्याङ्कलाई थप प्रमाणीकरण गर्न र प्रशोधन तथा संकलन केन्द्रहरूका लागी उपर्युक्त स्थानहरू वारे छलफल गर्न तनहु जिल्लाको डुम्रेमा लमजुङ, तनहु र गोरखा जिल्लाका सरोकारवाला बीच एक दिने क्षेत्रगत (cluster level) अन्तरक्रिया गोष्ठीको कार्यक्रम आयोजना गरिएको थियो । उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय पोखराका अधिकृत प्रतिनिधि, क्षेत्रीय वन निर्देशनालय अधिकृत प्रतिनिधि तथा डिभिजनल वन कार्यालय प्रमुखहरू, सहायक वन अधिकृतहरू जडीबुटी व्यावसायहीरू, सामुदायिक वनका प्रतिनिधिहरू, स्थानिय निकाएका जनप्रतिनिधि, जडीबुटी उत्पादक आदी को उपस्थितिमा सयुक्त तथा समुहगतरूपमा छलफल गरिएको थियो । उनीहरूकै सहभागीतामा तीनै जिल्लाहरूको मुख्य र सहायक सडक खण्डमा आसपासका जडीबुटी पाईने र संकलन हुने वनक्षेत्र, संकलन हुने मुख्यमुख्य प्रजाती र घाटगद्दीका स्थानहरू, जडीबुटी छोडपूजि भै लैजानेबाटो र लैजाने ठाउँ र प्रशोधन केन्द्र राख्न उपर्युक्त हुने स्थान समेतको पहिचान गरिएको थियो । उक्त गोष्ठीमा सहभागीहरूबाट तयार गरिएको विवरण तस्विर नं ११ र १२ मा प्रस्तुत गरिएको छ । गोष्ठीका सहभागीहरूको विवरण अनुसूची २ मा समावेश गरिएको छ ।

साथै मस्यौदा प्रतिवेदन मिति २०७६ साल असार ३१ गते उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय पोखरामा माननीय मन्त्रीज्यू, श्रीमान सचिवज्यू, योजना आयोगका सदस्य लगायत मन्त्रालय, निर्देशनालय, डिभिजनल वन कार्यालय र अन्य सरोकारवालाको उपस्थितिमा अध्ययनको प्रारम्भिक नतिजा प्रस्तुत गरी सुझाव संकलन गरिएको थियो । उक्त कार्यक्रममा माननीय मन्त्रीज्यू, श्रीमान सचिवज्यू र अन्य सहभागीहरूबाट आएका सुझाव र पृष्ठपोषणहरूलाई समावेश गरी यस अन्तिम प्रतिवेदन तयार पारिएको छ । उक्त कार्यक्रम सहभागीहरूको विस्तृत विवरण र कार्यक्रममा आएको पृष्ठपोषण अनुसूची ३ मा समावेश गरिएको छ ।

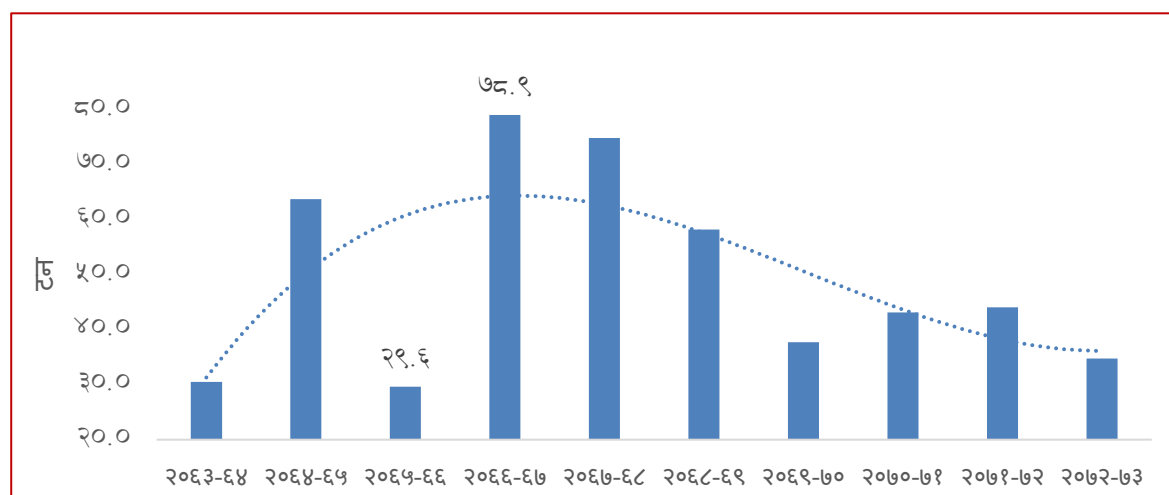
तस्विर ३. गण्डकी प्रदेश उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालयका माननीय मन्त्रीज्यू, श्रीमान सचिवज्यू लगायतका अन्य सरोकारवाला सम्मिलित मस्यौदा प्रतिवेदन प्रस्तुतीकरण कार्यक्रमको भलक

७. अध्ययनको नतिजा

प्रदेश स्तरीय जडीबुटी संकलन तथा प्रशोधन केन्द्र स्थापनाका लागी सम्भाव्यता अध्ययन गर्ने क्रममा राखिएको उद्देश्य तथा सहायक उद्देश्यहरु के कसरी पुराभए क्रमबद्ध रुपमा यहाँ राखिएकोछ ।

७.१ गण्डकी प्रदेशबाट संकलन र विक्री हुदै आएका जडीबुटीहरुको व्यापारको अवस्था

गण्डकी प्रदेशमा रहेका र विगत देखि व्यापार हुदै आएका व्यापारिक महत्वका जडीबुटीहरुको संकलन र विक्री वितरणको व्यापार परिमाण अनुमान गर्नका लागि वन विभागको आ.व. २०६३/०६४ देखि २०७२/०७३ सम्मका तथ्यांकलाई पहिलो आधार मानिएको थियो । वन विभागमा भएका विगत १० वर्षको तथ्यांकका आधारमा गण्डकी प्रदेशका सबै डिभिजनल वन कार्यालयहरु र संरक्षण क्षेत्रहरु बाट प्राप्त तथ्याङ्कहरुलाई औषत प्रतिवर्ष ४९.५ टन जडीबुटीहरुको संकलन र व्यापार प्रदेश बहिर हुने गरेको देखियो । तस्वीर ४ मा देखाए भैं २०६६/०६७ मा अधिकतम ७८.९ टन र २०६५/०६६ मा न्युनतम २९.६ टनको व्यापार भएको देखियो (तस्वीर ४) । आ.व. २०६६/०६७ पछि निरन्तर घट्दै गएको देखिन्छ । आ.व. २०६६/६७ र आ.व. २०६७/६८ मा क्रमशः २७.४५ र २७.४४ टन मुसलीको व्यापार भएकोले अरुवर्ष भन्दा बढी भएको देखियो । त्यसपछिका पाँच आर्थिक वर्षहरुमध्ये चार आर्थिक वर्षहरुमा व्यापार भएको देखिएन ।

तस्वीर ४: आ.व २०६३/०६४ देखि आ.व २०७२/०७३ सम्म (१० वर्ष)मा गण्डकी प्रदेशबाट भएको जडीबुटीको कारोबार (स्रोत: वन विभागको तथ्यांक)

वन विभागको आ.व. २०६३/६४ देखि २०७२/७३ सम्मको तथ्याङ्कमा संरक्षण क्षेत्रबाट निकासी भएका जडीबुटी (तस्वीर ५) मा समावेश भएको छैन। तर, समग्र प्रदेशबाट व्यापार हुने जडीबुटीको परिमाण अनुमान गर्नका लागि वन विभागको तथ्याङ्कका अतिरिक्त अन्नपुर्ण संरक्षण क्षेत्र आयोजनाबाट मुस्ताङ र मनाङ र कास्कीको संरक्षण क्षेत्र भित्रबाट र मनास्लु संरक्षण क्षेत्रको गोरखाबाट निकासी भएको जडीबुटीको तथ्याङ्कसंकलन गरिएको थियो ।

अन्नपुर्ण संरक्षण क्षेत्रबाट निकासी भएको जडीबुटीको तथ्याङ्क (२०७०/७१ देखि २०७३/७४ सम्मको) र मनास्लु संरक्षण क्षेत्रबाट गोरखाको संरक्षण क्षेत्र भित्रबाट निकासी भएको जडीबुटीको तथ्याङ्क (२०७०/७१ देखि २०७३/७४ सम्म) को तथ्याङ्कलाई हेर्दा अन्नपुर्ण संरक्षण क्षेत्रबाट निकासी भएको जडीबुटी प्रतिवर्ष ४.७ टन बराबर जडीबुटी रहेको देखियो (श्रोत: अन्नपुर्ण संरक्षण क्षेत्र आयोजना) ।

त्यसै गरी मनास्लु संरक्षण क्षेत्रबाट प्रतिवर्ष १.९८ टन बराबरको जडीबुटीको व्यापार भएको देखियो (स्रोत: मनास्लु संरक्षण क्षेत्र आयोजना) । यसरी ११ जिल्लाका डिभिजनल वन कार्यालय र दुवै संरक्षण क्षेत्रको जडीबुटी निकासी हेर्दा आधिकारिक रूपमा गण्डकी प्रदेशबाट औषत प्रतिवर्ष ५६.१७ मेट्रिक टन जडीबुटीको व्यापार भएको देखियो । उक्त परिमाणको आधारमा यस गण्डकी प्रदेशबाट हालको बजार मूल्यलाई आधार मान्दा आधिकारिक रूपमा औषत प्रतिवर्ष रु २० करोड ६२ लाख बराबरको जडीबुटी व्यापार हुने गरेको पाईयो ।

७.२ प्रदेशस्तरका व्यापारिक महत्वका महत्वपूर्ण जडीबुटीहरूको पकेट क्षेत्र

फिल्ड अध्ययन, अन्तरवार्ता, उपलब्ध आधिकारिक तथ्यांक र विभिन्न अध्ययन प्रतिवेदनका आधारमा गण्डकी प्रदेशमा व्यापारिक महत्वका २०५ जडीबुटी प्रजातिहरूको नियमनकारी निकाए बाट पहिचान गरी पञ्च वर्षिय वन व्यवस्थापन कार्ययोजनाहरूमा उल्लेख भएको देखियो । सबै २०५ प्रजाति र पाइने जिल्लाहरूको बिस्तृत जानकारी अनुसूची ४ मा दिइएको छ ।

जडीबुटीको प्रति वर्षको औसत परिमाणका लागि १० वर्षको परिमाण जोडेर जति वर्ष व्यापार भएको छ, त्यति वर्षले नै भाग गरियो । उदाहरणका लागि कुटकीको पछिल्लो १० वर्षमा हरेक वर्षनै व्यापार भएको थियो, त्यसैले १० वर्षको कुल परिमाणलाई १० ले भाग गरी वार्षिक औसत परिमाण निकालियो । त्यस्तै, सतुवा पछिल्लो १० वर्षमा ९ वर्ष व्यापार भएको थियो, त्यसैले कुल परिमाणलाई ९ ले भाग गरी वार्षिक औसत परिमाण निकालियो (तालिका ४) । संरक्षण क्षेत्रबाट संकलित जडीबुटीहरूका सम्बन्धमा सूचना पाएका वर्षको औषत माथि उल्लेख गरे बमोजिमनै गरियो (उदाहरणका लागि अकरकरा, जुन ४ आर्थिक वर्षमा ४ वर्षनै मुस्ताङबाट व्यापार भएको थियो) ।

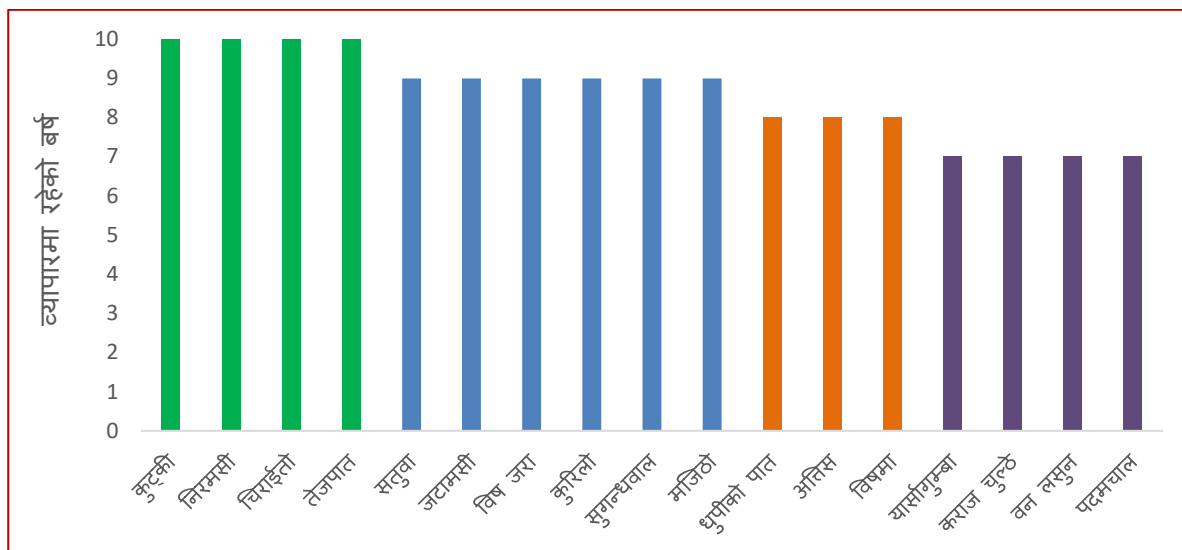
प्रति एकाइ मूल्यका लागि जडीबुटी व्यावसायिक संघ, नेपाल (जवान)/एन्साबले मासिक रूपमा प्रकाशन गर्ने जडीबुटीको मूल्य सूची लिइयो, साथै व्यापारीसँग पनि मूल्यबारे जानकारी लिइयो । जवान र व्यापारीले उपलब्ध गराएको मूल्यको औसत लिई प्रति एकाइ मूल्य निर्धारण गरियो । यसरी वन विभाग र संरक्षण क्षेत्र कार्यालयबाट लिइएको परिमाण र एन्साब र व्यापारीबाट प्राप्त औसत मूल्यलाई गुणन गरी व्यापारमा गएका मुख्य जडीबुटीहरूको वार्षिक औषत मूल्य निकालिएकोछ (तालिका ४) । यस प्रदेश अन्तरगतका जिल्ला वन तथा संरक्षण क्षेत्रबाट विगत १० वर्षमा अन्य प्रजाती समेत गरी जम्मा ५६ प्रजातीका जडीबुटीहरू व्यापार भएको पाईयो । ति मध्ये बढी व्यापार भै गएका प्रजातीहरू निम्न देखीए ।

तालिका ४: गण्डकी प्रदेशमा पछिल्लो १० वर्षमा भएको व्यापारको आधारमा महत्वपूर्ण जडीबुटीहरू

क्र सं	नाम	व्यापारमा गएको वर्ष	प्रतिवर्ष औषत परिमाण (किलो)	प्रति एकाइ मूल्य (रु)	जम्मा (रु)
१	यार्सागुम्बा	७	८९.३	१५०००००	१३३,९५०,०००
२	काकोली	५	१४७८.२	१६१६६	२३,८९६,५८१
३	सतुवा	९	२९१८.६	५५८०	१६,२८६,२३४
४	मुसली	५	७२४२.६	१०००	७,२४२,६००
५	कुटकी	१०	१७८५.९	२२००	३,९२९,०६८
६	जटामसी	९	३२१६.६	७८५	२,५२४,९९६
७	निरमसी	१०	४५०.८	५४००	२,४३४,३२०
८	अकरकरा	४	२०००.०	७००	१,४००,०००
९	जिम्बु	४	१३६८.५	१०००	१,३६८,५००
१०	च्याउ	५	३३२.२	४०००	१,३२८,८००
११	चिराइतो	१०	३४९३.५	३५०	१,२२२,७२५
१२	विष जरा	९	३३२७.१	३६२	१,२०४,४१४
१३	जीवन्ती	२	१८०.५	४९७५	८९७,९८८

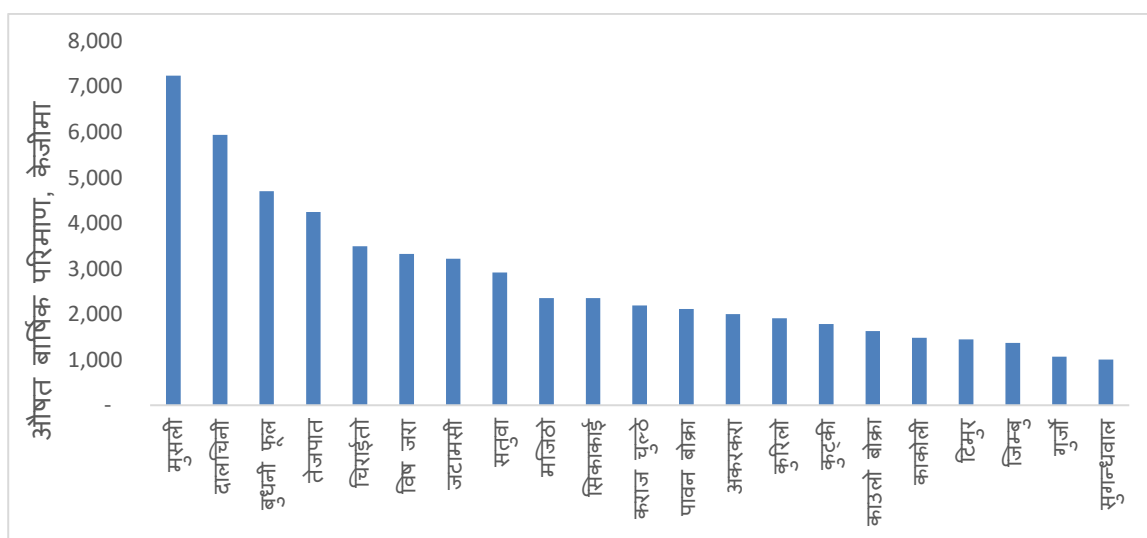
क्र सं	नाम	व्यापारमा गएको वर्ष	प्रतिवर्ष औषत परिमाण (किलो)	प्रति एकाइ मूल्य (रु)	जम्मा (रु)
१४	टिमुर्	२	१४४८.०	६००	८६८,८००
१५	दालचिनी	३	५९४२.१	१३५	८०२,१९३
१६	गुच्ची च्याउ	५	६८.२	११०००	७५०,२००
१७	कुरिलो	९	१९११.३	३५०	६६८,९६७
१८	पिपला	६	९५८.१	६००	५७४,९००
१९	काराज चुल्हे	७	२१९४.७	२००	४३८,९४३
२०	सुगन्धबाल	९	१००४.४	३४३	३४४,५२४
२१	तेजपात	१०	४२४३.३	७५	३१८,२४८
२२	मजिठो	९	२३५३.४	१३५	३१७,७१५
२३	सेतक चिनि जरा	५	४०४.०	७००	२८२,८००
२४	नागवेलीको धुलो	६	४८१.८	५०५	२४३,३२६
२५	सिकाकाई	४	२३५२.५	१००	२३५,२५०
२६	बुधनी फुल	२	४७००.०	५०	२३५,०००
२७	पावनको वोका	४	२११४.७	१०५	२२२,०४९
२८	काउलोको वोका	४	१६२६.०	१०५	१७०,७३०
२९	सिलाजित	३	१५२.३	१०००	१५२,३३३
३०	नागवेली लहरा	२	३००.०	४००	१२०,०००
३१	धुपिको पात	८	९४१.६	१२५	११७,७०३
३२	वन लसुन	७	४५८.०	२५०	११४,५१८
३३	सोमलता	२	५००.०	२००	१००,०००
३४	अतिस जरा	८	१३२.८	७००	९३,०१३
३५	विषफेज	६	६५३.३	१२०	७८,४००
३६	विषमा	८	१७३.५	३८७.५	६७,२३१
३७	बोभो	४	५५१.२	१००	५५,१२५
३८	हरो	१	५००.०	११०	५५,०००
३९	पदमचाल	७	४४६.७	१२०	५३,६०६
४०	गुर्जो	३	१०६६.३	५०	५३,३१७
४१	एक्लेवीर	२	४००.०	१२०	४८,०००
४२	अमला	१	२००.०	१८५	३७,०००
४३	बुकि फुल	२	८५०.०	४०	३४,०००
४४	पाखनवेद	५	३५०.२	९०	३१,५१८
४५	रिठ्ठा	३	३००.०	६५	१९,५००
४६	गामाडोल, कालादाना	२	५५.०	३५०	१९,२५०
४७	बरो	१	२००.०	८०	१६,०००
४८	इन्द्रेणी बीउ	२	१६.०	४६०	७,३६०
४९	टोकला पत्ता	१	३००.०	२०	६,०००
५०	पुननर्वाको वोका	२	५०.०	८०	४,०००
५१	लघुपत्र	५	७.४	४००	२,९६०
५२	चुत्रो	२	५०.०	५०	२,५००
५३	सुनपाती	४	१४.५	१५०	२,१३८
५४	कन्टकारी	५	७.०	६०	४२०
५५	भुतकेस	४	१.७	१७५	३०६
५६	अन्य विविध	१०	५९४३.०	१३० (औषत)	७७२,५९०

कुटकी, निरमसी, चिराइतो र तेजपात सबै १० आर्थिक वर्षमा व्यापार भएको थियो भने सतुवा, जटामसी, विषजरा, कुरिलो, सुगन्धवाल र मजिठो १० मध्ये ९ आर्थिक वर्षमा व्यापार भएको थियो ।

तस्विर ५: गण्डकी प्रदेशमा धेरै वर्ष व्यापार भएका जडीबुटीहरू

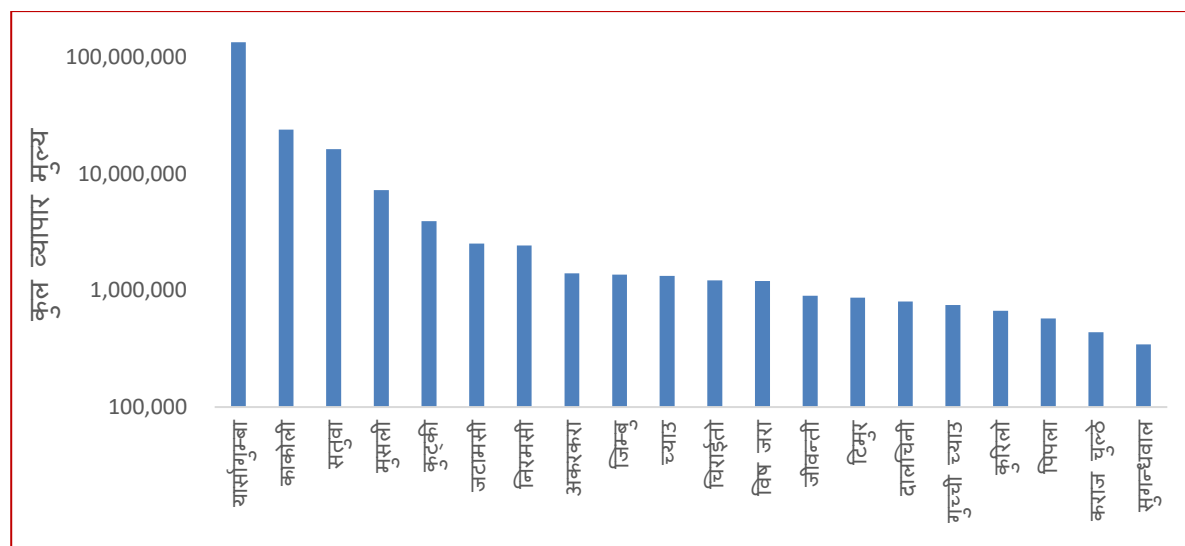
सबैभन्दा बढी परिमाणमा व्यापार भएको जडीबुटीहरू मुसली (७.२ टन), दालचिनी (५.९ टन), बुधनी फूल (४.७ टन), तेजपात (४.२ टन) र चिराइतो (३.५ टन) जडीबुटीहरू क्रमसः व्यापार भएको छ ।

तस्विर ६: औषत बार्षिक परिमाणका आधारमा महत्वपूर्ण जडीबुटीहरू

कुल व्यापारमा आधारमा यासागुम्बा सबैभन्दा बढी रु तेह्र करोड उनान्चालिस लाखमा व्यापार भएको थियो भने काकोली रु दुइ करोड उनान्चालिस लाख, सतुवा एक करोड त्रिसठ्ठी लाख, मुसली बहत्तर लाख, कुटकी उनान्चालिस लाख, जटामसी पच्चिस लाख र निरमसी चौविस लाखमा व्यापार भएको थियो (तस्विर ७) । मुख्य पाँच प्रजातिहरूको कुल बार्षिक व्यापार रु अठार करोड त्रिपन्न लाख भएको देखियो । मुख्य ५ प्रजातिले कुल व्यापार मूल्यको ९० प्रतिशतभन्दा बढी हिस्सा ओगटेको देखियो ।

जडीबुटीको मूल्य र बजार मूल्यका आधारमा कुनै कम परिमाण भएपनि बढी मूल्यमा व्यापार भएका कारण बढि रकम प्राप्त भएको छ भने कोही प्रजाती बढी परिमाणमा व्यापार भए पनि कम मूल्यमा व्यापार हुने हुदा कम रकम प्राप्त भएको देखिन्छ । (तस्वीर ८)

तस्वीर ७: कुल व्यापार मूल्यका आधारमा महत्वपूर्ण जडीबुटीहरू

केही बढी मूल्यमा व्यापार हुने जडीबुटीका प्रजातीहरूमा व्यापारको अत्याधिक दवाव भएको स्पष्ट हुन्छ । यसले ति जडीबुटीको दिगोपनामा असर पार्न सक्छ । मूल्यका आधारमा महत्वपूर्ण मुख्य ५ प्रजाती मध्ये ४ वटा सरकारी वनबाट मात्र संकलन गरिन्छ ।

७.३ परिमाणका आधारमा जिल्लामा भएका व्यापारिक महत्वका मुख्य जडीबुटीहरू

७.३.१ वन विभाग र संरक्षण क्षेत्रबाट प्राप्त तथ्यांकका आधारमा जिल्लाका प्रमुख १० जडीबुटीहरू डिभिजनल वन कार्यालयहरूको दश वर्षमा भएको जडीबुटीका व्यापार र अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र आयोजना र मनास्लु संरक्षण क्षेत्रको तिन र चार वर्षको तथ्यांकलाई आधार मानेर हेर्दा संकलन तथा बिक्री भएका १० प्रमुख जडीबुटीहरूको जात र परिमाण तल तालिका ५ मा दिइएको छ ।

तालिका ५: जिल्लामा भएका व्यापारिक महत्वका मुख्य जडीबुटीहरू

जडीबुटी	औषत प्रतिवर्ष परिमाण (किलो)
१. तनहुँ	
विषजरा	४८००
२. स्याङ्जा	
दालचिनी	२६२२
तेजपात	१२६
चिराइतो	१५३
३. म्याग्दी	
विष जरा	२१७३
पदमचाल	१५७५
काराजचुले	१५५०
कुटकी	१२४६
सतुवा	९४१

जडीबुटी	औषध प्रतिवर्ष परिमाण (किलो)
चिराइतो	६२५
नागवेली लहरा	६००
सुगन्धवाल	५३०
बोभो	५३०
धुपिको पात	५१२
४. कास्की	
कुरिलो	५,६००
सिकाकाई	२,५००
पावनको वोक्रा	१,१००
जीवन्ती	३००
५. नवलपुर	
तेजपात	१५१५०
सिकाकाई	४७००
पावनको वोक्रा	२५२०
दालचिनी	७०००
कुरिलो	१४७५
काउलोको वोक्रा	१५००
गुर्जो	१०००
हरो	५००
६. मनाङ	
यार्सागुम्वा	७४.५
वन लसुन	९५१
गुच्ची च्याउ	१७
जिम्बू	८३३
धुपी	२४०
सतुवा	१९३
७. मुस्ताङ	
यार्सागुम्वा	४.१
अकरकरा	२०००
८. बागलुङ	
बुधनी फुल	४७००
धुपिको पात	१५२९
काराज चुले	१०४४
सुगन्धवाल	९५३
चिराइतो	८६९
नागवेलीको पाउडर	७६२
कुरिलो	७००
तेजपात	६००
पदमचाल	५५७
सोमलता	५००
९. लमजुङ	
नागवेलीको पाउडर	११२४२

जडीबुटी	औषध प्रतिवर्ष परिमाण (किलो)
तेजपात	२५८८
पाखनवेद	२४९८
जटामसी	२२६२
मजिठो	१९९५
मुसली	१७९६
काउलोको वोका	१५५४
पिप्ला	१३३७
गुर्जो	१०९९
यासागुम्बा	३.८
१०. गोरखा	
मुसली	६२६
विषजरा	५९७
चिराइतो	५९३
जटामसी	५७५
कालो मुसली	४३७
बुकिफुल	३८०
बिषफेज	३४०
सोमलता	३००
सतुवा	२९७
यासागुम्बा	३.५
११. पर्वत	
वन विभागको आ.ब. २०६३-६४ देखि २०७३-७४ सम्मको तथ्यांकमा पर्वतबाट निकासी इजाजत पाएका जडीबुटीहरूको अभिलेख नभएको	

७.३.२ पञ्चवर्षीय वन व्यवस्थापन कार्ययोजना र प्रारम्भीक वातावरणिय परिक्षणका आधारमा संकलन गर्न सकिने जडीबुटीहरू

प्रदेश अन्तरगत केही डिभिजनल वन कार्यालयहरूका पञ्चवर्षीय वन व्यवस्थापन कार्ययोजना र प्रारम्भीक वातावरणिय परिक्षण अनुसार वार्षिक रूपमा संकलन गर्न सकिने जडीबुटीहरूको परिमाण सहितको सूची तल तालिका ६ मा दिइएको छ । उल्लेखित जिल्लाका पञ्चवर्षीय वन व्यवस्थापन कार्ययोजना अनुसार जम्मा १०२ प्रजातीका जडीबुटीहरू समावेश भएका छन् ।

तालिका ६: पञ्चवर्षीय वन व्यवस्थापन कार्य योजना र प्रारम्भीक वातावरणिय परिक्षण अनुसार वार्षिक रूपमा संकलन गर्न सकिने जडीबुटीहरू

क्र.स	जडीबुटी	गोरखा (७१/७२- ०७५/७६)	तनहुँ ७३/७४- ०७७/७८	म्याग्दी (७०/७१- ०७४/७५)	बागलुङ (७१/७२- ०७५/७६)	कास्की (एक वर्ष)	लम्जुङ (एक वर्ष)	मनाङ (एक वर्ष)	नवलपुर (एक वर्ष)	स्याङ्गजा (एक वर्ष)	कूल जम्मा	संकलन गर्न सकिने जिल्लाहरू
१	इन्द्र जौ	६१३०									६१३०	१
२	रक्तमूल				१८६४९						१८६४९	१
३	सेतो मूसली	८१७४								४१०	८५८४	२
४	सेतो सिलाजीत				३०३९१						३०३९१	१
५	सेतक चिनी	२०४३			५८०३						७८४६	२
६	सोमलता	८१७४									८१७४	१
७	सौरको बोक्रा				१७९५						१७९५	१
८	साधरण च्याउ			१८३५	२२९८७						२४८२२	१
९	सुनाखरी जिवन्ती	२६७५८			२६५२३	६०००	१४४५१	९२८६			८३०१८	२
१०	सुनपाती				३०९४४						३०९४४	४
११	सर्पगन्धा	६१३०									६१३०	१
१२	सजिवन फल	८१७४									८१७४	१
१३	सतुवा	१८३९०		२२३२	३१९२७	५०४		१४२९०			६७३४३	१
१४	सुगन्धवाल	२०४३		४४५	४८३५०		८०२१	१९७१८			७८५७७	१
१५	सुगन्धकोकिला				२७६३	६००					३३६३	१
१६	भ्याउ	८१७४			६३५४५		९११८				८०८३७	५
१७	टोटला फूल	४०८									४०८	५
१८	ठूलो ओखति				६६३						६६३	२
१९	ठूलो वन लसुन				९६८						९६८	३
२०	डाले चुक	२०४३						१५२५			३५६८	१
२१	बरो	८१७४	७५००		११६०४					२०५०	२९३२८	१
२२	बोभो	८१७४		१६५०	११०५१					८२०	२१६९५	१

क्र.स	जडीबुटी	गोरखा (७१/७२- ०७५/७६)	तनहुँ ७३/७४- ०७७/७८	म्याग्दी (७०/७१- ०७४/७५)	बाग्लुङ (७१/७२- ०७५/७६)	कास्की (एक वर्ष)	लम्जुङ (एक वर्ष)	मनाङ (एक वर्ष)	नवलपुर (एक वर्ष)	स्याङ्गजा (एक वर्ष)	कूल जम्मा	संकलन गर्न सकिने जिल्लाहरू
२३	बाजरा				६६३१						६६३१	२
२४	बज्रदन्ती				१४११९						१४११९	४
२५	बुकिफुल	१६३४७									१६३४७	४
२६	दालचिनी		२२०००			९६००			२०००	१०२५०	४३८५०	१
२७	अमला फल	१२२६०	१४०००		८८३	४००२			२०००	२१००	३५२४५	१
२८	अमलवेद पदमचाल	४०८६		२४६०	२१६१६		६१५९				३४३२१	१
२९	ओखर फल	२८६१			८२९						३६९०	१
३०	आकाशे वेलि				१९९०						१९९०	३
३१	अजिउ				१६१९						१६१९	२
३२	अतिस	२०४३		५२	५५२७		२३२५	१०१४५			२००९२	५
३३	मरामुल				४४२०५						४४२०५	४
३४	मेल				२२१०						२२१०	२
३५	मजिठो	८१७४			५५२७		१५६६०	६२६५			३५६२६	१
३६	भूतकेस	६१३०			९६७०			९२०५			२५००५	१
३७	भरमपानी				३३१५४						३३१५४	५
३८	भुटकुला				१७६८२						१७६८२	१
४०	भ्याकुर वन तरूल	२०४३						१३२२०			१५२६३	१
४१	नेपाली दालचिनी	१२२६०									१२२६०	४
४२	नागेश्वर नारेश्वर	१२२६									१२२६	३
४३	नागवेली पाउडर	२८६०		२८०६	१२४३२७	४००४	१५३९				१३५५३६	१
४४	जटामासी	१०२१७		१३०२	८२८८		५५१३	१३३३०			३८६५०	१
४५	जमाने मान्द्रो	४०८६									४०८६	१
४६	वरो					२००२					२००२	२
४७	वन मुला	६१३०						१०१४५			१६२७५	१
४८	वन प्याज	८१७४									८१७४	१
४९	वन जिरा	२०४३			४९७३						७०१६	३
५०	वन लसुन	६१३०		७०				४३१०४			४९३०४	३
५१	वन करेला	२०४३			११६१						३२०४	५

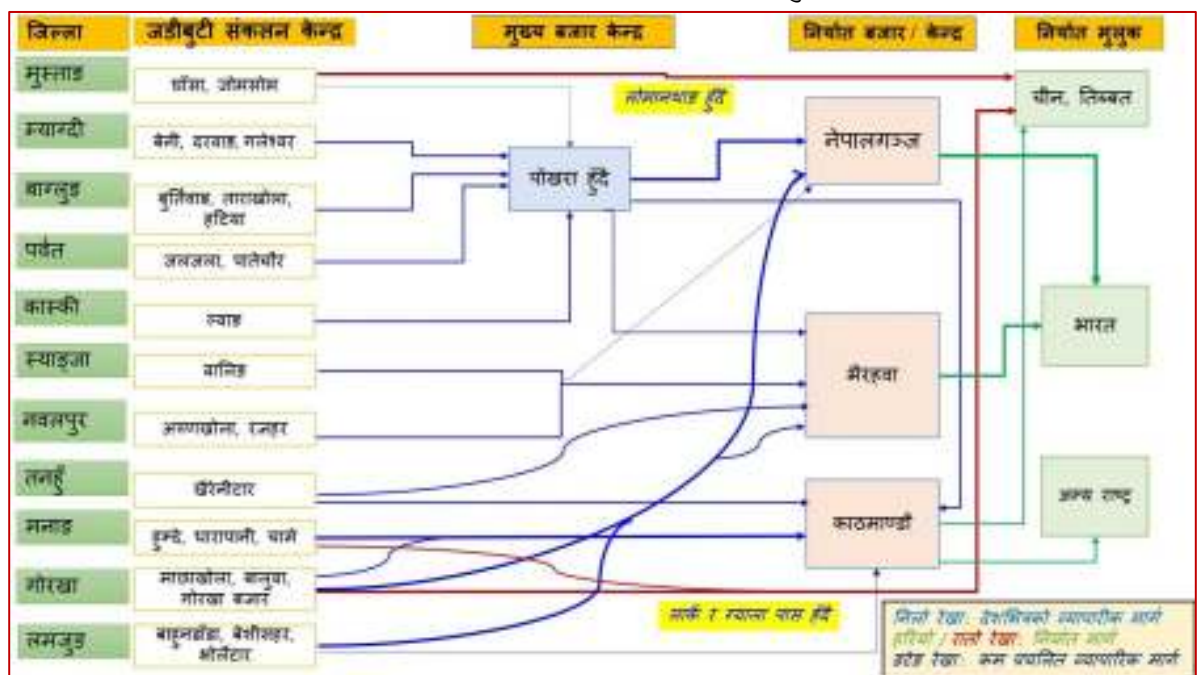
क्र.स	जडीबुटी	गोरखा (७१/७२- ०७५/७६)	तनहुँ ७३/७४- ०७७/७८	म्याग्दी (७०/७१- ०७४/७५)	बाग्लुङ (७१/७२- ०७५/७६)	कास्की (एक वर्ष)	लम्जुङ (एक वर्ष)	मनाङ (एक वर्ष)	नवलपुर (एक वर्ष)	स्याङ्गजा (एक वर्ष)	कूल जम्मा	संकलन गर्न सकिने जिल्लाहरू
५२	पाँचऔले				१२१६		६५३				१८६९	१
५३	पाखनवेद	२०४३			२०२७१	४००४	४५७७	४३२४०		२०५०	७६१८५	१
५४	पुदिना				१७६८						१७६८	२
५५	रिठ्ठा									६४५०	६४५०	१
५६	सिस्नो				२५००००						२५००००	१
५७	सिल टिमुर	४०८६			७७३७		८८६				१२७०९	२
५८	सिलाजित	४०८		२३५			५४९				११९२	३
५९	सिकाकाइ फल									४९२०	४९२०	२
६०	टिमुर	४०८			२७४०७	९६००	६२६		२०००	४१०	४०४५१	१
६१	भिर मैरिको मह			२७१३	२६३५८						२९०७१	२
६२	निरमसी	८१७४		२४५९	२७०८		२७३८				१६०७९	६
६३	निगालो				७७३७						७७३७	१
६४	निखनक्षी				६६३						६६३	१
६५	विष	८१७४			११०५१		४८२८				२४०५३	१
६६	विष जरा			२२३२							२२३२	१
६७	विषमा			३६				१३५२५			१३५६१	३
६८	विषफेज	१०२१७									१०२१७	३
६९	पिपला पीपली	४०८६			७७३७		५०७६				१६८९९	१
७०	चिराईतो	४०८६७		५४७०	२५२२५	५००२	२६६६	१०९२३			९०१५३	५
७१	चिनी लहरा									४५१०	४५१०	१
७२	लौठसल्ला	४०८६७		१७.५	११३९६६		११९०५	४७७२७			२१४४८२	२
७३	लप्सी					८०००					८०००	४
७४	ईन्द्रेनी							७८८७			७८८७	१
७५	यार्सागुम्बा	२०५		२५.९५			११	१२८			३६९.९५	१
७६	एकलेविर	४०८६									४०८६	१
७७	चरी अमिलो				१३२७						१३२७	४
७८	चुत्रो दारू हल्दी	८१७४			५९६७६						६७८५०	३
७९	करार चुल्ये				२६५२३						२६५२३	१

क्र.स	जडीबुटी	गोरखा (७१/७२- ०७५/७६)	तनहुँ ७३/७४- ०७७/७८	म्याग्दी (७०/७१- ०७४/७५)	बाग्लुङ (७१/७२- ०७५/७६)	कास्की (एक वर्ष)	लम्जुङ (एक वर्ष)	मनाङ (एक वर्ष)	नवलपुर (एक वर्ष)	स्याङ्गजा (एक वर्ष)	कूल जम्मा	संकलन गर्न सकिने जिल्लाहरू
८०	कुटुकी	८१७४		६६२०	१६५८		२४७२	३६९६६			५५८९०	३
८१	काफल बोक्रा	४०८६									४०८६	६
८२	कालो मूसली	१०२१६६									१०२१६६	१
८३	काउलो बोक्रा	८१७	२५०००		१६५७८	९८००			१०००	६१५०	५९३४५	५
८४	काकुलीजरा				२७६३						२७६३	१
८५	कपासे भुलो				३८७						३८७	१
८६	कुरिलो जरा	१६३४७	८०००		२०३४४	४००४	३८१६	८५४८		८०००	६९०५९	४
८७	कचुर	२०४३									२०४३	१
८८	कुकुर तरुल						४३४०				४३४०	१
८९	तेजपात	१६३४७			१८२३४		१२११७		२०००	८२००	५६८९८	२
९०	तोप्रे भार				२२१						२२१	१
९१	तलसी पत्र				३६४७						३६४७	५
९२	तीतो कमरा				११६०४						११६०४	१
९३	गुरास फूल	४०८६			१५४७१						१९५५७	१
९४	गुना मागर				२८७३४						२८७३४	५
९५	गुज्रो लहरा	१०२१७	५०००				१३१८०				२८३९७	१
९६	गुल्छी च्याउ	४०८६		१६.७	८२९		४७०				५४०१.७	१
९७	धुपी	८१७४					७३२	२३८७५			३२७८१	७
९८	धसिग्रै	१०२१७									१०२१७	१
९९	हरो	८१७४	७५००		९६७०	२०००				२०५०	२९३९४	१
१००	हारे लसुन				१९३४						१९३४	४
१०१	हलहले	६१३०									६१३०	१
१०२	थाकलपात									८४०	८४०	१
	कूल जम्मा	५५४९६१	८९०००	३२६७७	१३३५८१	६९१२२	१३४४२८	३५१४१४	९०००	५९२१०	२६३५६३०	

७.४ जडीबुटीको बजारीकरण

प्रदेशमा जडीबुटीको व्यापारमा विशेषतः तल उल्लेखित तीन तहका व्यापारीहरुपात्रहरुको संलग्नता रहेको पाईन्छ ।

- ❖ **कृषक र संकलक:** कृषकले आफ्नो खेतवारीमा जडीबुटीको खेती तथा घरेलुकरण गर्छन् र संकलकहरुले वनबाट जडीबुटी संकलन गर्छन् । तल चित्रमा देखाए भैं विभिन्न जिल्लामा उत्पादन तथा संकलन भएका जडीबुटीहरु सम्बन्धीत जिल्लाका बजार केन्द्रमा स्थित व्यापारीहरुलाई बिक्री गर्छन ।
- ❖ **गाउँ र सदरमुकामका व्यापारी:** गाउँका व्यापारीले कृषक अथवा संकलकसँग जडीबुटी खरीद गरी सदरमुकामका जिल्लातहका व्यापारीलाई बेच्छन् । ति व्यापारीले आवश्यक कागजात तयार गरी क्षेत्रीय बजारमा रहेका थोक व्यापारी तथा प्रशोधकहरुलाई बिक्री गर्छन् । मनाङको जडीबुटी गोर्खा हुँदै क्षेत्रीय बजारमा जाने गरेको पाईन्छ ।
- ❖ मुस्ताङ, बाग्लुङ्ग, म्याग्दी, कास्की, लमजुङ, गोरखा र तनहु जिल्लाका जडीबुटीहरु छोडपुर्जि भै विपेश गरी काठमाण्डौ, नेपालगन्ज र भैरहवा जाने गरेको देखियो भने मनाङ जिल्ला वाट केही यासाँगुम्वा गोरखा जिल्लामा गएको देखियो । नवलपुर जिल्ला वाट भैरहवा र नेपालगन्ज जान्छ भन्ने बुझियो ।
- ❖ यस प्रदेश वाट संकलन हुने जडीबुटी मध्ये नेपालगन्ज (३० प्रतिशत), काठमाडौ (६० प्रतिशत) र भैरहवा (१० प्रतिशत) गएको पाईन्छ । त्यसै गरी मनाङ र गोर्खा जिल्लावाट कच्चा जडीबुटीहरु केही मात्रामा चित्रमा देखाए भैं सिधै चीन र तिब्बत तिर निकासी हुने गरेको छ भने काठमाडौवाट बढि मात्रामा अर्ध प्रशोधित र सुगन्धित तेल चीन, तिब्बत र अन्य देशहरुमा निकासी हुने गर्दछ । गण्डकी प्रदेशका विभिन्न जिल्लाहरुवाट जडीबुटी छोडपुर्जि भै जाने सम्भाव्य स्थानहरु यस प्रकार देखिएकोछ । जडीबुटीहरु जाने प्रमुख बजार काठमाण्डौ, नेपालगन्ज र भैरहवा भएपनि अन्तिम बजारको रूपमा चीन र भारत निकासी हुने गरेको छ ।

तस्विर ८: गण्डकी प्रदेशका ११ जिल्लावाट हुने कच्चा जडीबुटीको बजारीकरण

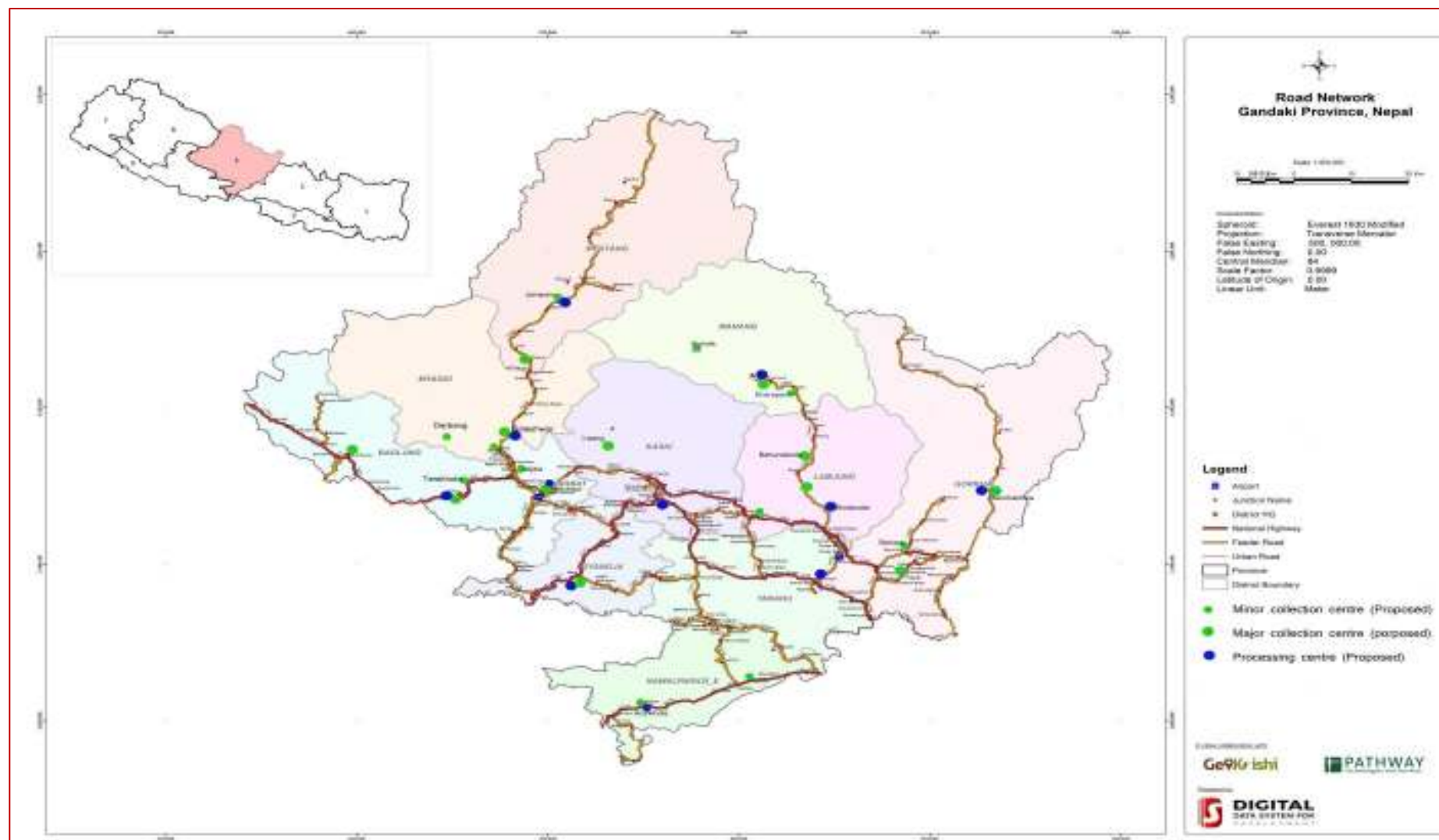
- ❖ **निर्यातकर्ता:** जिल्लातहमा कामगर्ने व्यापारीहरूले बढि मात्रामा कच्चा जडीबुटीजडीबुटी निर्यातकर्ताको गोदामसम्म पुऱ्याइदिन्छन् र निर्यातकर्ताले भन्सार आदि तिरेर भारत, चीन अथवा अन्य देशहरूमा निर्यात गर्दछन् ।

७.५ प्रदेशका जिल्लाहरूमा जडीबुटीको अवस्था र संभाव्य संकलन एवं प्रशोधन केन्द्र पहिचान

नेपालको जडीबुटी व्यापारमा कृषक र संकलकले जडीबुटीको व्यापारबाट सबैभन्दा कम फाईदा पाउने गरेको विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएको छ । यसको कारण उनीहरूको बजारमा सहज पहुँच नहुनु र बजार सूचनाको अभाव हो, जसले गर्दा उनीहरू व्यापारीमा अत्याधिक भर पर्छन् । यसो गर्दा उनीहरूले बजारमा चलेको भन्दा कम मूल्य पाइरहेका छन् । संकलन अथवा भण्डारण केन्द्रको स्थापना भएमा जडीबुटीमा कुहिने सड्ने नभै गुणस्तर रहने हुदा साना व्यापारी कृषक र संकलकले आफ्नो उत्पादनको उचित मूल्य पाउने आधार तयार हुन्छ । साथै उनीहरूले आफुले चाहेको व्यापारीलाई आफ्नो उत्पादन बेचेर बढी मुनाफा आर्जन गर्न सक्छन् ।

संकलन अथवा भण्डार केन्द्र कहाँ बनाउने भन्ने बारेमा जिल्लाहरूमा तथ्याङ्क संकलनबाट आएको सुचना तथा सरोकारवालाहरूसँग भएको प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष छलफल, स्थलगत अध्ययन र गोष्ठीमा छलफल गरि आएको निचोडहरूलाई तथा हाल संकलन र भण्डारण हुने गरेका स्थानहरूनै उपर्युक्त छन् भन्ने डिभिजनल वन कार्यालय र संरक्षण क्षेत्रका कर्मचारीहरूको सुझावलाई आधार मानी स्थान छनौट गरिएकोछ । छलफलका सहभागिहरूले संकलन केन्द्र चार पाँचवटा गाउँका लागि पायक पर्ने, जडीबुटी संकलन हुने ठाउँ र बाटोको नजिक राख्नुपर्ने धारणा व्यक्त गरेका थिए । फिल्ड अवलोकन र स्थलगत अध्ययन र छलफलअनुसार पनि संकलन केन्द्र जडीबुटी पाइने क्षेत्रको नजिक र मुख्यबाटो अथवा कृषि सडकको आसपास भएमा ढुवानी लगायतका अन्य खर्च कम हुने देखाएको छ । त्यस्तै भण्डार केन्द्र संभव भएसम्म मुख्य बजार अथवा सदरमुकाममा रहनुपर्ने धारणा व्यक्त गरेका थिए । संकलन तथा भण्डार केन्द्र रहेकै स्थानको आसपासमा जडीबुटीको प्राशोधनका साना उद्गोग स्थापना गर्न सकेमा अभै राम्रो हुने सरोकारवालाको भनाई रहेकोछ ।

ठुला उद्गोगका लागी धेरै कच्चा जडीबुटीको आस्यक पर्नेहुदा दुई चार संकलन केन्द्रलाई पायक पर्ने स्थान पहिचान गरी प्रस्ताव गरिएकोछ । उद्गोगको लागी भौतिक संरचना निर्माण गर्न फराकिलो जमिन बिजुली, मानव श्रोत, तथा सुरक्षा आदीको आवश्यक पर्छ, जुन साना बजार केन्द्रमा संभव नहुन पनि सक्छ । यही तथ्यलाई मध्यनजर गरी अध्ययन टोलीले गण्डकी प्रदेशका ११ जिल्लाका निम्न स्थानहरूमा संकलन र भण्डार केन्द्र निर्माण गर्ने सुझाव दिएको छ । नक्साको ठुलोरुप अनुसूचिमा छ ।

तस्वीर ९: गण्डकी प्रदेशमा संकलन र भण्डारण केन्द्र निर्माणका लागि संभावित स्थानहरू

संकलन तथा भण्डारण स्थानहरूको छनौट गर्दा माथि उल्लेख गरिए बमोजिम विभिन्न आधारहरू लिईएको थियो । त्यसैको आधारमा संकलन तथा भण्डारण गृहको जिल्लागत निम्न बमोजिमका स्थानहरू राखिएकोछ ।

७.५.१. स्याङ्जा जिल्ला

समुन्द्र सतहबाट ३६६ मि. (केलादीघाट) देखि २५१२ मि.(पञ्चासे लेक) सम्मको उचाईमा फैलिएकोछ । यस जिल्लालाई उत्तर दक्षिण हुनेगरी कुभिन्ने भञ्ज्याङ देखि राम्दीसम्म सिद्धार्थ राजमार्ग प्रमुख सडकको रूपमा रहेकोछ । यस जिल्लामा पाईने मुख्य जडीबुटीका प्रजातीहरूमा दालचिनी (तेजपात), पाखनवेद, बज्रदन्ती, हर्रो, वर्रो, अमला, असुरो आदि रहेका छन् । डिभिजनल वन कार्यालयबाट प्राप्त जानाकारी अनुसार जडीबुटी जिल्लामा मौज्दात रहे पनि जडीबुटी संकलक तथा विक्री गर्ने व्यापारीको कम उपस्थिती रहेका कारण पछिल्ला केहि वर्ष यता जडीबुटीको धेरै व्यापारिकरण हुन सकेको देखिएन । विगत २, ३ वर्ष यता नीजि अवादीबाट दालचिनी तेजपातको व्यापारमा बृद्धि भएको स्थाथिय जडीबुटी व्यवसायीहरूको भनाइ रहेको देखियो । जिल्लामा जडीबुटी संकलन हुने प्रमुख स्थानहरूमा सेतीदोभान, स्याङ्जा बजार, वालिम बजारको रत्ने र गल्याङ आदी रहेका छन् । संकलन तथा प्रहोधन केन्द्र वालिङ्ग बजारमा बनाउनु उपयुक्त देखिन्छ ।

७.५.२. पर्वत जिल्ला

उत्तर दक्षिण फैलिएर रहेको यस जिल्ला भुगोलको हिसावले नेपालकै चौथो सानो जिल्ला हो । समुन्द्र सतहबाट न्युनतम उचाई ५२० मि. (सेतीवेणी) देखि अधिकतम उचाई ३३०० मि. (जलजला) लेक रहेको छ । यस जिल्लामा पाईने प्रमुख जडीबुटीहरूमा बोभो चिराइतो, दालचिनी, कुरिलो, पाखनवेद, सतुवा, सुगन्धवाल, नागवेली टिमुर, अलैची आदि रहेका छन् । जिल्ला वन कार्यलयबाट प्राप्त जानाकारी अनुसार जडीबुटीको व्यापारीकरण हुन नसकेको छैन । यसको प्रमुख कारण यस व्यवसायमा स्थानीयलाई बजारको ज्ञान नहुनु र वाहिरी व्यापारिको आकर्षणमा यस जिल्ला नपरेको देखिन्छ । भुगोलको आधारलाई हेर्दा जडीबुटी संकलन गर्न सकिने प्रमुख स्थानको रूपमा पातीचौर, क्याङ, भुक्देउरालीमा सम्भावित स्थान रहेका छन् ।

७.५.३. बाग्लुङ जिल्ला

नेपालकै आकार लिएको यस जिल्ला पुर्व पश्चिम फैलिए रहेको छ । समुन्द्र सतहबाट न्युनतम उचाई ६०० मि. (खर्वाङ) देखी अधिकतम उचाई ३३०० मि.(फागुनेधुरी) रहेको छ । यस जिल्लामा पाईने प्रमुख जडीबुटीहरूमा सुगन्धवाल, सतुवा, दालचिनी, पदमचाल, सेतकचिनी, विषमा, अमला, वन लसुन, साधारण च्याउ, नागवेली आदि रहेका छन् । आ.व ०७४/०७५ यस जिल्लाबाट विभिन्न जातको गरी १७०१९ के.जी विक्री भै १ लाख ९८ हजार तिनसय चालीस राजस्व संकलन भएको देखिन्छ । जडीबुटीहरू संकलनहुने जिल्लाका प्रमुख स्थानहरूमा बुर्तिवाङ, गलकोटको हटियाबजार र ताराखोला रहेका छन् र बुर्तिवाङ र गोलकोटमा संकलन तथा प्रशोधन केन्द्र बनाउनु उपयुक्त देखिन्छ ।

७.५.४. म्याग्दी जिल्ला

म्याग्दी जिल्लामा रहेको धवलागिरी पहिलो ८,१६७ मि. अग्लो हिमाल विश्वमा रहेका अग्ला हिमालमध्ये सातौमा पर्दछ । समुन्द्र सतहबाट न्युनतम उचाई ७९० मि. कालीगण्डकी र ढोडेनि खोलाको दोभान (दोभानपानी) देखि अधिकतम उचाई ८१६७ मि. (धवलागिरी प्रथम हिमाल) रहेको छ । जिल्लामा पाईने प्रमुख जडीबुटीहरूमा सुगन्धवाल, सतुवा, दालचिनी, पदमचाल, जटामसी, शिलाजित, लौठ सल्ला,

पाँचऔले, सुगन्धकोकिला, कुट्की, तालिसपत्र आदि रहेका छन् । यस जिल्लामा १५७ प्रजातीका जडीबुटीहरू पहिचान भैसकेकोछ । जडीबुटीहरू संकलन हुने प्रमुख स्थानहरूमा दरवाड, गलेस्वर र वेनीबजार रहेका छन् जिल्लाको दरवाड, गलेस्वर र तोरीवारीमा संकलन केन्द्र बनाउनु उपयुक्त देखिन्छ ।

७.५.५ कास्की जिल्ला

कास्की जिल्ला गण्डकी प्रदेशको राजधानी रहेको जिल्ला हो । समुन्द्र सतहबाट न्युनतम उचाई ४५० मि. देखी अधिकतम उचाई ८०११ मि. (अन्नपूर्ण प्रथम) रहेकोछ । यस जिल्लाको उत्तरीभाग अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रबाट वनको व्यवस्थापन हुदै आएकोछ । जिल्लामा पाईने प्रमुख जडीबुटीहरूमा बोभो चिराइतो, दालचिनी, कुरिलो, पाखनवेद, टिमुर, हर्षो, वर्रा, अमला, अलैची आदि रहेका छन् । जिल्ला वन कार्यलयबाट प्राप्त जानाकारी अनुसार जडीबुटीको व्यापारीकरण हुन सकेको छैन । यसको प्रमुख कारण यस व्यवसायमा स्थानियलाई बजारको ज्ञान नहुनु र बाहिरी व्यापारिको आकर्षणमा यस जिल्ला नपरेको देखिन्छ । भुगोलको आधारलाई हेर्दा जडीबुटी संकलन गर्न सकिने प्रमुख स्थानको रूपमा पोखरा तथा लेखनाथ सम्भावित स्थानको रूपमा लिन सकिने कुरा व्यवसायिहरू बताउछन् ।

७.५.६ मनाङ जिल्ला

हिमालपारीको जिल्ला भनेर उल्लेख गरिने मनाङ जिल्लामा महत्वपूर्ण वन सम्पदाहरू रहेका छन् । यहाँ पाइने जडीबुटी यासागुम्बा, जिम्बु, वन लसुन, सतुवा, कुट्की, पाँचऔले, निरमसी आदिलाई कानूनी रूपमा संकलन गर्न मान्यता दिइएको छ । विश्वमा नै महत्वपूर्ण मानिने यासागुम्बा मनाङका चारवटै गाउँपालिका नासौं, चामे, नार्पाभूमि र निस्याङका नाम्केलेक, पौकरलेक, डाँफेलेक, गुम्छाङ, याकखर्क लगायतका ठाउँमा पाइन्छ । सबै जडीबुटीका लागि संकलन केन्द्र चामे र धारापानीमा बनाउन उपयुक्त देखिन्छ भने सिवाक्थोनको प्रशोधन केन्द्र हुम्डे (अपरमनाङ) र थानचोकमा उपर्युक्त देखिन्छ ।

७.५.७ मुस्ताङ

हिमालपारको यस जिल्लामा यासागुम्बा, सतुवा, वनलसुन, जटामसी, कुट्की, निरमसी, पाखनवेद, टिमुर, विषमा, अकरकरा आदि जडीबुटी पाइन्छ । संकलन तथा प्रशोधन केन्द्र जोमसोम अथवा घाँसामा बनाउनु उपयुक्त हुन्छ । हाल यि स्थानमा सिवाक्थोनका दुई उद्गो सन्चालनमा छन् ।

७.५.८ गोरखा जिल्ला

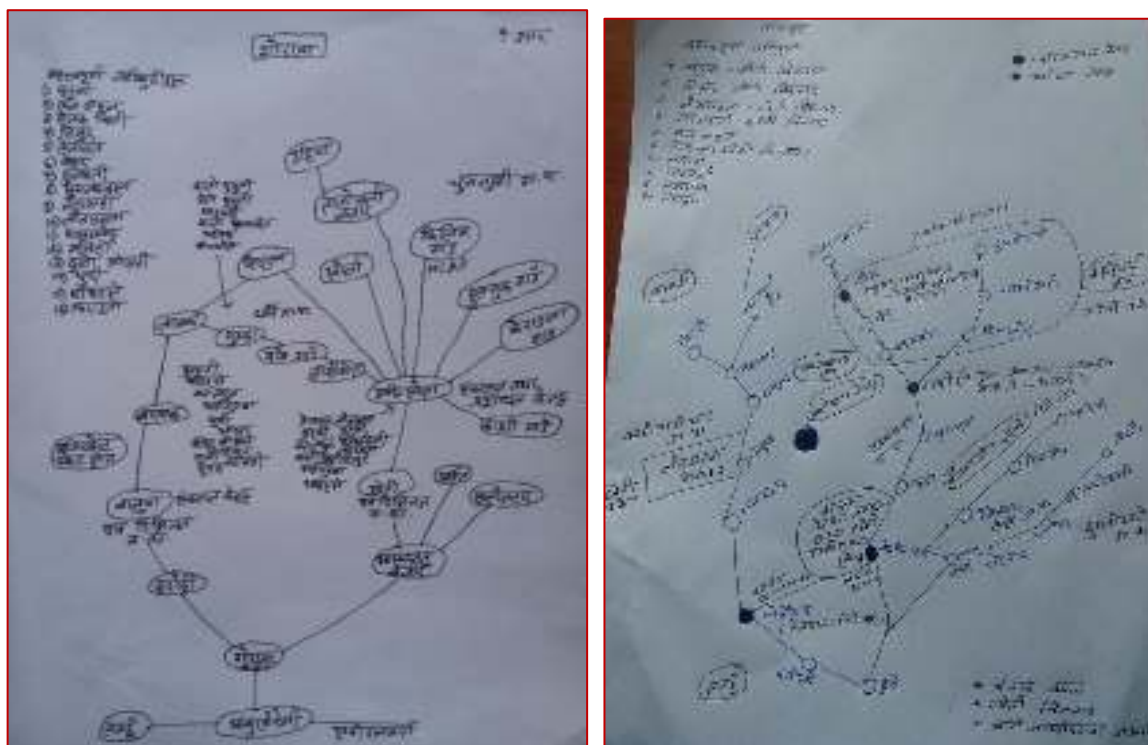
यहाँ तराइदेखि हिमालसम्म पाइने मुसुली, विष जरा, चिराइतो, जटामसी, कालो मुसली, बुकिफुल, विषफेज, सोमलता, सतुवा, सुगन्धवाल, मजिठो, तेजपात, पिपलापीपली, कुट्की, भ्याउ, नागवेलीको पाउडर, सेतक चिनि जरा, नागवेली लहरा, कुरिलो, वन लसुन, पाखनवेद, काउलोको वोका, टोकला पत्ता, निरमसी, नागेश्वर, धुपि गोडा, पदमचाल, वन लसुन, गुच्ची च्याउ, जिवन्ती, गुर्नो, यासागुम्बा आदि जडीबुटी पाइन्छ । यी जडीबुटी पाईने प्रमुख पकेट क्षेत्रहरूमा धार्चे गाउँपालिकाका यामे, गुम्दा, सिङ्ला, लार्पाक, वारपाक र चुम्नुब्री गाउँ पालिका फिलिम, हुलजुक, केराउजा र काशी गाउँ रहेका छन् । जिल्लाका जडीबुटी पाईने पकेट क्षेत्र, सडक र अन्य पूर्वाधारको पहुँचको आधारमा तल चित्रमा देखाए जस्तै चुम्नुब्री गाउँपालिकाका लागि माछिखोला र धार्चे गाउँपालिकाका लागि बालुवा क्षेत्र संकलन तथा प्रशोधन केन्द्र स्थापनाको लागि संभावित ठाउँको रूपमा प्रस्ताव गरिएको छ ।

जिल्लाको प्राय क्षेत्र संरक्षण क्षेत्रमा रहेको हुनाले IEE मा उल्लेख गरे बमोजिमको परिमाणमा जडीबुटी संकलन भएको छैन । जिल्लामा ६ जना दर्ता भएका र ६ जना दर्ता नभएका व्यापारी छन् । चुम्नुब्री गा. पा. MCAP क्षेत्रमा पर्छ भने धार्चे गा.पा. मा जडीबुटी उत्पादन र उत्थान गर्न सकिन्छ । विकट धरातल र चोरी निकासीले गर्दा जडीबुटीको दिगो संकलन हुन सकेको छैन । जिल्लामा जडीबुटीको बजार व्यवस्था उचित छैन । जडीबुटी पहिचान कम छ । सामुदायिक वनको कार्ययोजनामा जडीबुटी समावेश

छैन तसर्थ राष्ट्रिय वनबाट मात्र जडीबुटी बिक्री हुने गरेको छ । MCAP मा CMC ले जडीबुटीको घरकाज प्रयोगको लागी संकलन गर्ने गरेको छ । चोरी निकासीलाई रोकि, करको दायरामा ल्याउन सकेमा जडीबुटीको संरक्षण हुन सक्छ ।

७.५.९. लमजुङ

लमजुङ जिल्लाका प्रमुख जडीबुटीहरूमा तेजपात, मजिठो, वन लसुन, सतुवा, निरमसी, पिपला, सेतकचिनी आदि रहेका छन् । जिल्लाको पूर्वी क्षेत्र (मर्स्याङ्दी) मा तेजपात र टिमुर खेती गरिएको छ भने पश्चिम क्षेत्र (घामराङ)मा लौठसल्ला को २००० विरुवा खेती गरिएको छ । घामराङमा तितेपातीको तेल निकाल्न सकिन्छ । बेशीशहरमा जडीबुटी सुकाउने र प्याक गर्ने उद्योग छ । दुध पोखरी, मर्स्याङ्दी, कोलासोतार, दोर्दीमा जडीबुटी खेतीको सम्भावना छ । मर्स्याङ्दीमा लालिगुराँस सहकारीले सतुवा, लौठसल्ला, टिमुरको व्यवसायिक खेती सुरु गरेको छ । कालासोतार तेजपातको पकेट क्षेत्र हो । जिल्लाका पूर्वी क्षेत्रमा पर्ने मर्स्याङ्दी गाउँ पालिकाका दूध पोखरी, वारापोखरी, छिन खोला, ड्यादी र पश्चिम क्षेत्रमा पर्ने कहोलासोदार गाउँ पालिका घाम्राङ, पसगाउ, सिङ्दी, गिलुङ्ग जडीबुटीका मुख्य पकेट क्षेत्र रहेका छन् । जिल्लाका जडीबुटीको उच्चतम सदुपयोगको लागि मर्स्याङ्दी गापाको ड्यादी, ताघ्रीड र कहोलासोदार गापाको घाम्राङ, गिलुङ्ग लगायत बेशीशहर र भोर्लेटार बजारमा संकलन तथा प्रशोधन केन्द्र स्थापन गर्न सकिन्छ । (दायाँ चित्र)

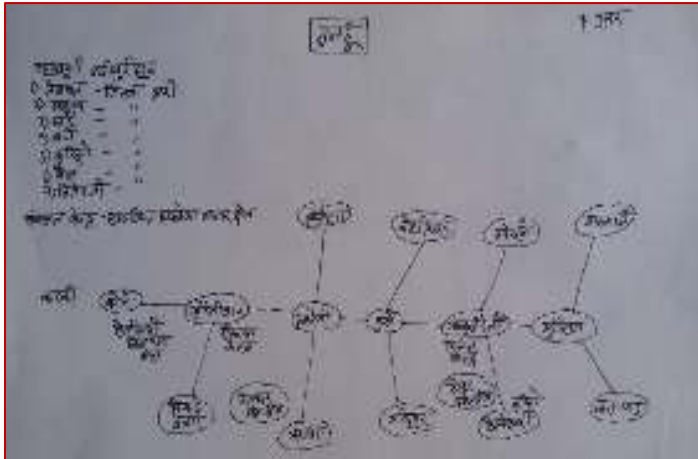

तस्वीर १०: गोष्ठीका सहभागीहरूबाट बनाइएको गोरखा र लमजुङ जिल्लाको सडक खण्ड, प्रमुख बजार केन्द्र, जडीबुटीको पकेट क्षेत्र र संभाव्य संकलन केन्द्रको विवरण

७.५.१०. तनहुँ

तनहुँमा जडीबुटी संकलन तथा बिक्रीवितरण भएको छैन । विगत ६ वर्षमा ५०० किलो कुरिलो मात्र संकलन भएको छ । हर्रो, बर्रो, तेजपात, कुरिलो, अमला आदि मुख्य जडीबुटी हुन् । जिल्लामा ७००० मे. टन बेल उत्पादन हुने भए पनि १० प्रतिशत मात्र सदुपयोग भइको पाईन्छ । बेललाई जुसको रूपमा

प्रशोधन गरिएको छ । शिरोमणि आयुर्वेदिक फार्मसीले १२० भन्दा बढी जडीबुटीको प्रयोग गरि औषधि बनाइ वर्षेनी एक लाख आमदानी गर्ने गरेको छ । हिलेखर्क, आबुखैरेनी-६ मा टिमुर खेती सुरु गरिएको छ । जिल्लाको जामुनेमा बेलको प्रशोधन उद्योग संचालनमा रहेको छ । पृथ्वी राजमार्गमा पर्ने तनहुँका बजार केन्द्रहरू आवबुँखैरेनी, दमौली, डुम्रे, खैरेनीटारमा संकलन तथा प्रशोधन केन्द्र संचालन गर्न सकिन्छ ।

तस्वीर ११: डुम्रेमा भएको गोष्ठीको सहभागीहरूबाट तनहुँ जिल्लाको सडक खण्ड, बजार केन्द्र र संभाव्य संकलन केन्द्रको नक्सा र आयुर्वेदिक औषधी उत्पादनकर्ता

७.५.११. नवलपुर

यहाँ तराइदेखि चुरे क्षेत्रमा पाइने तेजपात, सिकाकाई, पावनको वोक्का, दालचिनी, कुरिलो, काउलोको वोक्का, गुर्जो, हर्रो, बर्रो, अमला, पुनर्वाको वोक्का, आदि जडीबुटी पाइन्छ । गैडाकोट १४ मा रहेको सुन्दरी सामुदायिक वन उपभोक्ता समुहले स्थानीय रूपमा उपलब्ध हुने हर्रो, बर्रो र अमलाको समिश्रणबाट २०६२ साल देखि त्रिफला उत्पादन गर्दै आएको छ । संकलन केन्द्र तथा प्रशोधन केन्द्रको लागी दुम्कीवास, चोरमारा र रजहरमा उपर्युक्त देखिन्छ ।

७.५.१२. ढोरपाटन शिकार आरक्ष

बाग्लुङ जिल्लाको पश्चिमी क्षेत्रमा अवस्थित ढोरपाटन शिकार आरक्ष १३२५ वर्ग कि.मी. मा फैलिएर रहेको छ । जिल्लामा पाइने प्रमुख जडीबुटीहरूमा सुगन्धवाल, सतुवा, पदमचाल, पाखनवेद, जटामसी, शिलाजित, लौठ सल्ला, पाँचऔले, सुगन्धकोकिला, कुट्की, तालिसपत्र आदि रहेका छन् । यहाँबाट हालका वर्षहरूमा कुनै किसिमका जडीबुटीहरूको संकलन तथा बिक्री वितरण नभएको त्यहाँका संरक्षण अधिकृतबाट जानाकारी प्राप्त भयो ।

७.५.१३. पञ्चासे संरक्षित वन

पञ्चासे संरक्षित वन समुन्द्र सतहबाट न्यूनतम उचाई ९०० मि. देखी अधिकतम उचाई २८०० मि.को उचाईमा फैलिएर हेको छ । यहाँ पाइने प्रमुख जडीबुटीहरूमा कुरिलो, चिराइतो, लौठ सल्ला, नागवेलि, दालचिनी, पाखनवेद, टिमुर आदी रहेका छन् । यस क्षेत्रबाट जडीबुटीहरूको संकलन तथा व्यापार हुने गरेको छैन ।

गण्डकी प्रदेश अन्तर्गतका जिल्लाहरूमा पाइने महत्वपूर्ण जडीबुटीको पकेट क्षेत्र, सो पकेट क्षेत्रको संभावित क्षेत्रफल र संलग्न घरधुरी लगायत सडक लगायतका भौतिक पूर्वाधारहरू अवस्था सहितको विस्तृत विवरण अनुसूची ५ मा समावेश गरिएको छ ।

७.६ जडीबुटीजन्य उद्योगका लागि स्थानको छनौट

जडीबुटीजन्य उद्योग स्थापनाका लागि निम्न आधारहरू लिन उपर्युक्त देखिन्छ :-

- ❖ उद्योग स्थापना गर्न आवश्यक पर्ने जग्गाको छनौट गर्दा संघ, प्रदेश र स्थानीय निकायको समन्वयनबाट विवाद रहित गरिनु पर्दछ । नीजि जग्गा खरिद गर्दा उद्योगको लागत बढ्ने देखिन्छ ।
- ❖ ठुला उद्योग स्थापना गर्दा कच्चा पदार्थको ढुवानी गर्न सहज हुने, राजमार्ग तथाबाटोघाटोको राम्रो सुविधा भएको विद्युत, पानी, सुरक्षा र कामदार सजिलै उपलब्ध हुने घामलाग्ने स्थान हुनु पर्दछ ।
- ❖ स्थानीय तह र समुदायमा उद्योग स्थापना गर्ने चाहाना छ छैन बुझि स्थानीय बासिन्दा र स्थानीय तहको पनि सहयोग भएमा सहज रूपमा उद्योग सञ्चालन हुने देखिन्छ ।
- ❖ जडीबुटीजन्य उद्योगमा हानिकारक रसायनको प्रयोग नहुने भएपनि धुलो उड्न सक्ने र ध्वनी प्रदूषण हुन सक्ने भएकाले मानव बस्तिबाट केही टाढा रहेको स्थान रोज्नु उपयुक्त हुन्छ ।

माथि उल्लेखित आधारहरूलाई मध्यनजर गरी ठुला स्तरका प्रशोधन केन्द्र तथा उद्योग स्थापनाका लागि निम्न स्थानहरू उपयुक्त देखिएका छन् ,

- कास्कीमा हेम्जा र लेखनाथ
- नवलपुरमा रजहर र अरुणखोला
- तनहुँको डुम्रे भन्सार
- गोरखाको पालुङटार
- लमजुङको भोटेओडार
- पर्वतको पातीचौर
- बाग्लुङको गलकोट
- स्याङ्जाको वालिङ्ग
- म्याग्दीको गलेस्वर
- मुस्ताङको जोसोम
- मनाङको थानचोक

उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालयले स्थानिय निकय, संघसस्था तथा स्थानिय समुदाय संग समन्वय र छलफल गरी माथि उल्लेखित स्थान र माथिको आधारहरू पुरा हुने उपर्युक्त स्थानमा उद्योग स्थापनाका लागि जग्गाको छनौट गर्न उपर्युक्त हुने देखिन्छ ।

७.७ व्यापारिक महत्वका जडीबुटीहरूको प्राथमिकीकरण

७.७.१ प्राथमिकीकरणका आधारहरू

व्यापारिक महत्वका जडीबुटीहरूको प्राथमिकीकरणका लागि निम्न आधारहरू र अंकभार लिईएको थियो ।

❖ व्यापारमा रहेको वर्ष (वन विभाग र संरक्षण क्षेत्रहरूको तथ्यांकको आधारमा)–

- १० मध्ये ९ देखि १० वर्ष व्यापार भएका ३;
- १० मध्ये ७ देखि ८ वर्ष व्यापार भएका २;
- १० मध्ये ६ अथवा ६ वर्ष भन्दा कम व्यापार भएका १

❖ परिमाण (वन विभाग र संरक्षण क्षेत्रहरूको तथ्यांकको आधारमा)–

- ४००० किलोभन्दा बढी भएमा ३ ;
- २००० देखि ४००० किलो भएमा २ ;
- २००० भन्दा कम भएमा १

❖ कुल व्यापार मूल्य (वन विभाग, संरक्षण क्षेत्रहरूको तथ्यांकको आधारमा)–

- रु १ करोड भन्दा बढी भएमा ३ ;
- रु १० लाखदेखि देखि १ करोडसम्म भएमा २ ;
- रु १० लाख भन्दा कम भएमा १

❖ नेपाल सरकारको प्राथमिकीकरण–

- नेपाल सरकारको खेती तथा अनुसन्धानको लागि प्राथमिकता क्रममा परेका जडीबुटीहरू, र नेपाल सरकारको आर्थिक विकासका लागि प्राथमिकताप्राप्त जडीबुटीहरू दुइवटैमा परेमा ३ ;
- खेती तथा अनुसन्धानको लागि प्राथमिकता क्रम अथवा आर्थिक विकासका लागि प्राथमिकताप्राप्त जडीबुटीहरूमध्ये कुनै एकमा परेमा २ ;
- कुनैमापनि नपरेमा १

❖ मूल्य अभिवृद्धि(व्यापारी र प्रशोधनकर्तासँगको छलफल, अध्ययन प्रतिवेदन आदिका आधारमा)–

- कच्चा, अर्ध प्रशोधित र उपभोग्य वस्तुको (जस्तै आयुर्वेदिक औषधि) व्यापार भएमा ३
- कच्चा र अर्ध प्रशोधित (धुलो, सुगन्धित तेल आदि) व्यापार भएमा २
- कच्चा मात्र व्यापार भएमा १

❖ स्थानीय उपलब्धता (पञ्चवर्षीय योजना समेतलाई दृष्टिगत गर्दै)–

- थोरै ठाउँमा धेरै पाइएमा (जस्तै तेजपात, अकरकरा): ३
- पाइने ठाउँमा मध्यम पाइएमा (जस्तै मजिठो, धुपी): २
- पाइने ठाउँमा कम अथवा निकै कम पाइएमा (जस्तै सतुवा, जटामसी): १

७.७.२ प्राथमिकताक्रममा परेका जडीबुटीहरू

माथिका ६ वटा आधारहरू र तिनले पाएको अंकको आधारमा गण्डकी प्रदेशमा दालचिनी र चिराइतो सबैभन्दा महत्वपूर्ण जडीबुटी रहेको पाइयो भने त्यसपछि कुरिलो, कुट्की, सतुवा सुगन्धवाल रहेको पाइयो (तालिका ७) भने यार्सागुम्बा पनि महत्वपूर्ण १० जडीबुटीभित्र रहेको छ ।

तालिका ७: प्राथमिकीकरणमा परेका जडीबुटीहरू

जडीबुटी	व्यापारमा रहेको वर्ष	परिमाण	कुल व्यापार	नेपाल सरकारको प्राथमिकीकरण	मूल्य अभिवृद्धि	स्थानीय उपलब्धता	प्राप्तांक
दालचिनी, तेजपात	३	३	१	२	३	३	१५
चिराइतो	३	२	२	३	३	२	१५
कुरिलो	३	१	१	३	३	३	१४
कुटकी	३	१	२	३	३	१	१३
सतुवा	३	२	३	२	१	१	१२
सुगन्धवाल	३	१	१	३	२	१	११
मजिठो	३	२	१	२	१	२	११
जटामसी	१	२	२	३	२	१	११
विष जरा	३	२	२	२	१	१	११
यार्सागुम्बा	२	१	३	२	१	१	१०
अकरकरा	१	२	२	१	१	३	१०
बुधनी फुल	१	३	१	१	१	२	९
मुसली	१	३	२	१	१	१	९
सिकाकाई	१	२	१	१	१	३	९
निरमसी	३	१	२	१	१	१	९
काराज चुल्ले	२	२	१	२	१	१	९
पिपला	१	१	१	३	१	२	९
जिम्बु	१	१	२	१	२	१	८
काकोली	१	१	३	१	१	१	८
धुपिको पात	२	१	१	१	१	२	८
अत्तिस जरा	२	१	१	२	१	१	८
पावनको बोक्रा	१	२	१	१	१	२	८
च्याउ	१	१	२	१	१	१	७
विषमा	२	१	१	१	१	१	७

७.७.३ प्राथमिकता क्रममा परेका जडीबुटीहरू संक्षिप्त विवरण

तालिका ७ मा देखाए भैं पहिलो प्राथमिकीकरणमा परेका तेजपात, चिराइतो देखि दशमा परेको यासागुम्बाको साथै हाल अत्याधिक माग भएको, खेती गर्न सकिने, किसान र व्यापारीको रोजाइमा परेको **सेतक चिनी** लाइ पनि प्राथमिकीकरणमा पारिएको छ ।

जडीबुटी	प्राथमिकीकरणमा परेका जडीबुटीको छोटो परिचय
	<p><u>तेजपात, दालचिनी</u></p> <p>तल्लो पहाडी क्षेत्र, तराई, चुरे (मनाङ, मुस्ताङ बाहेक) मा ४५० देखि २००० मीटरसम्मको उचाइमा प्राकृतिक र खेती भएको अवस्थामा पाइने ।</p> <p>नेपालको प्रमुख निर्यातजन्य जडीबुटी</p> <p>मसलाको रूपमा धेरै प्रयोगमा आउने</p> <p>बजार मूल्य र माग दुइवटै भएको</p> <p>तेजपात १० देखि १५ मिटरसम्म अग्लो मध्यम आकारको सदाबहार प्रजातिको रूख हो । यसको बोटोको रंग बिरुवा सानो हुँदा हरियो र छिपिएको अवस्थामा खैरो रंगको हुन्छ । यसका पातहरू टल्किने र चिल्लो र सुगन्धित हुन्छन् । पात एकपछि अर्कोतिर विपरित दिशामा हुन्छ । फाल्गुणदेखि वैशाख महिनासम्ममा सेतो वा पहेंलो, स-साना फूलहरू हांगाको टुप्पामा फुल्ने गर्दछ ।</p>
	<p><u>चिराइतो</u></p> <p>पहाडी जिल्ला (कास्की, पर्वत, बागलुङ, गोरखा, लमजुङ, म्याग्दी) मा १५००-३००० मीटरसम्मको उचाइमा प्राकृतिक र खेती भएको अवस्थामा पाइने ।</p> <p>नेपालको प्रमुख निर्यातजन्य जडीबुटी</p> <p>आयुर्वेदिक उत्पादन र आधुनिक हर्बल उपचारको मुख्य अवयव</p> <p>बजार मूल्य र माग दुइवटै भएको</p> <p>चिराइतो ६०-१५० से.मी. सम्म अग्लो हुने, भूईँभार प्रकृतिको, जमिनमाथि एउटै मुख्य काण्ड हुने, दुईवर्षे देखि बहुवर्षे वनस्पति हो । यसको जरा अकाष्ठीय वा काष्ठीय प्रकृतिको, ०.५-१.५ से.मी. गोलाई र ५-१० से.मी लम्बाई भएको, कल्का खैरो रङको हुन्छ । पात अण्डाकार वा फराकिलो भएर भालाकार परेको, एक-अर्काको विपरित भएर पलाएको, फेद मुटु आकार परेको, टुप्पो तीखो परेको हुन्छ । काण्डको फेदतिरको पात मास्तिरको भन्दा लामो हुन्छ ।</p>

जडीबुटी	प्राथमिकीकरणमा परेका जडीबुटीको छोटो परिचय
	<p>कुरिलो ३००-२२०० मीटर सम्मको उचाईमा तल्लो पहाडी क्षेत्र, तराई, चुरे (पर्वत, कास्की, नवलपुर, तनहुँ, गोरखा, लमजुङ) मा प्राकृतिक र खेती भएको अवस्थामा पाइन्छ । आयुर्वेदिक उत्पादन र आधुनिक हर्बल उपचारको मुख्य अवयव बजार मूल्य र माग दुइवटै भएको कुरिलो १ देखि १.५ मीटर सम्मको काँडादार बहुवर्षे वनस्पति हो । यसको पात निकै मसिनो, हरियो रंगको हुन्छ । डाँठपनि हरियोनै हुन्छ । यसको जराको अत्यधिक बजार माग छ ।</p>
	<p>कुटकी हिमाली जिल्ला (मनाङ, गोरखा, लमजुङ) मा ३६०० देखि ४८०० मीटरसम्मको उचाइमा विशेष गरेर उत्तर फर्केका, खुल्ला तथा ओसिलो पथरीलो भिर, चट्टान, बुट्यानक्षेत्र तथा वनमा मक मात्रामा पाइने आयुर्वेदिक उत्पादन र आधुनिक हर्बल उपचारको मुख्य अवयव बजार मूल्य र माग दुइवटै भएको यो भूईँभार प्रकृतिको, प्रकन्दयुक्त, बहुवर्षे वनस्पति हो । यसका दरिला तथा लामा प्रकन्दहरू जमिनमुनि वा जमिनको सतहमै समानान्तर भएर फैलिएका हुन्छन् र प्रकन्दको आँखलाबाट जराहरू पलाएका हुन्छन् । यसका नीलो-प्याजी रडका फूलहरू भ्याम्मिएर फुलेका हुन्छन् । पात जमिनमै टासिने गरी गुजमुज्ज परेको भुष्पामा (रोजेट) पलाएको हुन्छ । पात दाबिलो वा पन्यू आकार देखि अण्डाकार परेको, तलतिर सागुरिदै गएर फेदमा पातलो डााठमात्र भएको, करौँतीजस्तै दाते किनारा भएको हुन्छ । यसका नीलो-प्याजी रडका फूलहरू पातको भुष्पाबाट पलाएका पुष्पक्रममा भ्याम्मिएर फुलेका हुन्छन् ।</p>
	<p>सतुवा १९०० देखि ३१०० मिटरसम्मको उचाइमा पहाडी जिल्ला (कास्की, पर्वत, बागलुङ, गोरखा, लमजुङ, म्याग्दी) मा वनबाट संकलन हुने, वनमा निकै कम मात्र पाइने, खेती प्रविधि पनि विकास भैसकेको निकै राम्रो बजार मूल्य र माग दुइवटै भएको चीनमा निर्यात हुने सतुवा करिब ५० सेमी सम्म अग्लो हुने भार प्रजातिको, प्रकन्दयुक्त बहुवर्षे वनस्पति हो । यसको कडा जरा जमिनमुनि लाम्चो भै बढ्ने हुन्छन् । ४ देखि ९ वटा पातहरू सुरिलो डाँठको माथिल्लो भागमा एकै स्थानबाट पलाएका हुन्छन् । पात १४-१६ सेमी लामो तथा ४-६ सेमी चौडा, साँघुरो, लाम्चो र टुप्पोमा चुच्चो परेको हुन्छ ।</p>

जडीबुटी	प्राथमिकीकरणमा परेका जडीबुटीको छोटो परिचय
	<p><u>सुगन्धवाल</u></p> <p>कास्की, पर्वत, बाग्लुङ, गोरखा, लमजुङ, म्याग्दी जिल्लामा १५०० देखि ३६०० मीटरसम्मको उचाइका प्रायः उत्तरपटि फर्केका ओसिलो वन क्षेत्र, बुट्यान क्षेत्र तथा खुल्ला ठाउँहरूमा प्राकृतिक र खेती भएको अवस्थामा पाइन्छ ।</p> <p>बजार मूल्य र माग दुइवटै भएको प्रशोधन पछिमात्र निर्यात गर्न पाइने सुगन्धवाल ५० से.मी. सम्म अग्लो हुने, भार प्रकृतिको, प्रकन्दयुक्त, बहुवर्षीय, सुगन्धित वनस्पति हो । यसका थुप्रै बोटहरू (न्यामेटहरू) एकअर्कासँग गुजुल्टिएर भुप्पामा पलाएका हुन्छन् । प्रकन्द समतलरूपमा जमिनमुनि फैलिएको हुन्छ र यसबाट लामा, धेरैको संख्यामा रेशादार जराहरू पलाएका हुन्छन् । पात मुटु आकार परेको र जमिनमै टाँसिनेगरी भुप्पामा पलाएको हुन्छ । फूल फुल्ने डाँढ (पुष्पक्रम) मा पनि थोरै संख्यामा पातहरू हुन्छ तर तिनीहरू सानो, छोटो भेट्नो भएको हुन्छ ।</p>
	<p><u>मजिठो</u></p> <p>१२०० देखि २७०० मिटरसम्मको उचाइमा पहाडी जिल्ला (कास्की, पर्वत, बाग्लुङ, गोरखा, लमजुङ, म्याग्दी) मा वनमा मध्यम पाइने बजार मूल्य र माग दुइवटै भएको भारत निर्यात हुने मजिठो काँढा भएको खस्रो लहरा भएको बहुवर्षीय विरुवा हो । यसको लहरा अन्य भाडी प्रजातिको विरुवामा फैलन्छ । पात एकै आँख्लाबाट सामान्यतया ४ वटा निस्किएको, फेद गोलो र टुप्पो चुच्चो परेको, ३ देखि ५ सेमी लामो खस्रो हुन्छ । फूल सानो भुप्पामा फूल्ने हुन्छ । फल गोलो, अलि कालो, निचर्दा रातो रस आउने हुन्छ । यसको फुल जेठदेखि कार्तिकसम्ममा फूल्छ र पुसतिर फल लाग्छ ।</p>
	<p><u>जटामसी</u></p> <p>मनाङ, गोरखा, लमजुङमा ३६०० देखि ५००० मीटरसम्मको उचाइका खुल्ला, ओसिलो तथा शुष्क ढुंग्यान क्षेत्र, पत्थरीलो भिरमा वनमा कम पाइने, बजार मूल्य र माग दुइवटै भएको प्रशोधन पछिमात्र निर्यात गर्न पाइने यो १०-६० से.मी. सम्म अग्लो हुने, भुईँभार प्रकृतिको, प्रकन्दयुक्त (जमिनमुनि रहने काण्ड भएको), बहुवर्षीय, सुगन्धित वनस्पति हो । यसका दरिला तर छोटो, नहाँगिएका, बास्नादार जमिनमुनिका काण्ड (प्रकन्द) लाई अलि रातो-खैरो जटाजस्ता रेशाहरूको आवरणले ढाकेको हुन्छ । यसको फेदमा मुख्य जरा हुन्छ भने यसका आँख्लाबाट पनि स-साना पार्श्व जराहरू पलाएका हुन्छन् । पात जमिनमै टाँसिने गरी भुप्पामा पलाएको हुन्छ ।</p>

जडीबुटी	प्राथमिकीकरणमा परेका जडीबुटीको छोटो परिचय
	<p>विष</p> <p>विष १८०० देखि ४२०० मीटरसम्म यस प्रदेशका मनाङ, गोरखा, लमजुङ जिल्लाका वनमा कम मात्रामा पाइन्छ</p> <p>बजार मूल्य र माग दुइवटै भएको</p> <p>भारत निर्यात हुने</p> <p>विष करिव १ देखि २ मीटर अग्लो दुईवर्षीय भार प्रकृतिको विरुवा हो । यसको गानो ठूलो हुन्छ । पात धेरै नै फाटेको र नरम रौं भएको हुन्छ । फूल प्याजी, निलो रंगको हुन्छ र फूलको भुष्पा १५ देखि ४० सेमीसम्म लामो हुन्छ । यसको फुल भदौदेखि असोजसम्ममा फुल्छ ।</p>
	<p>यासांगुम्बा</p> <p>यासांगुम्बा उच्च हिमालय र चीनको स्थानिक जडीबुटी हो । ४२००-५००० मी. उचाइका मनाङ, मुस्ताङ जिल्लाका उच्च हिमाली घाँसेमैदान, भित्री उपत्यकाका शिरान र उपल्लो हिमाली क्षेत्रहरूमा कम मात्रामा पाइन्छ ।</p> <p>ज्यादै मूल्यवान जडीबुटी</p> <p>हिमाली भेगका मानिसको एक मुख्य श्रोत</p> <p>यो <i>हेपियालस</i> जातिको हिमाली भेगमा पाइने 'मोथ' (रातमा उड्ने एक किसिमको पुतली) को लार्भालाई आक्रमण गरी परजीवीका रूपमा हुर्कन्छ । लार्भाको शरीरभित्र यसका '<i>माइसेलियम</i>' हरूको वृद्धि हुन्छ, जसले लार्भाको शरीरबाट खाना सोसेर लिन्छ । अन्त्यमा लार्भा मरेपछि लार्भाको टाउकोबाट कालो-खैरो रङको, ५-८ से.मी. लामो, गदा आकारको, प्रजनन भाग बाहिर निस्कन्छ ।</p>
	<p>सेतकचिनी</p> <p>सेतकचिनी यस प्रदेशको कास्की, पर्वत, बागलुङ, गोरखा, लमजुङ, म्याग्दी, तनहुँ, मनाङ र स्याङ्जा जिल्लामा १५०० देखि ३५०० मीटरसम्मको छायाँ भएको वन र बुट्यान क्षेत्रमा प्राकृतिक रूपमा पाइन्छ ।</p> <p>हाल अत्याधिक माग र बजार मूल्य भएको, चीनमा निर्यात हुने ।</p> <p>१ देखि १.५ मीटर अग्लो, पातहरू बृत्तमा फैलिएको, फुल सेतो, गानो एम्बर रंगको, धेरै कडा नभएको, हल्का प्रकाश छिर्ने ।</p>

७.८ जिल्लामा रहेका उद्योगहरूको हालको अवस्था र विश्लेषण

गण्डकी प्रदेश अन्तर्गत स्थापना भै सञ्चालनमा रहेका जडीबुटी उद्योगहरूमध्ये प्रत्येक जिल्लाबाट कम्तिमा एक उद्योग छनौट गरी तिनीहरूको विस्तृत विवरण संकलन गरि तल प्रस्तुत गरिएको छ । नीति निर्णय तहमा बस्ने पदाधिकारीहरूलाई यस विषयमा निर्णय लिन सहज हुने देखि प्रत्येक जिल्लाबाट नमुनाको लागी छनौट गरी अध्ययन गरिएका उद्योगहरूको वर्तमान अवस्थाको छोटकरी विवरण यहाँ उल्लेख गरिएको छ ।

७.८.१. गोरखा जिल्ला

धार्के जडीबुटी उत्पादन तथा प्रशोधन फर्म धार्के ४ लाप्राक गोरखा २०६७ सालमा स्थापना भै हाल सञ्चालनमा रहेको छ । यस उद्योगका सञ्चालक टेकमाया गुरुङ छन् र उहाका श्रीमान जित बहादुर गुरुङले लाप्राक सहकारी अल्लो रेशा उत्पादन प्रशोधन फर्म २०७२ देखि सञ्चालनमा ल्याएकाछन् । उहाँहरू दुवैजनाको साभेदारीमा लेकाली कृषि वन नर्सरी समेत स्थापना गरी जडीबुटी प्रजातीका विरुवाहरू उत्पादन गरेर लगभग १० रोपनी आफ्नै निजि जग्गामा २०६५ साल देखि लौठसल्ला, तेजपात, सुगन्धवाल, वोभो, सतुवा, लेमनग्रास, पाखनवेद, टिमुर आदि जातका विरुवा लगाई संरक्षण सम्बर्धन र प्रयोग गर्दै आएको देखिन्छ भने यस वर्ष देखि धसिगरे पनि लगाउने सोचमा रहेको बताउनु हुन्छ । अल्लो रेशाबाट धागो निकाली भोला, टोपी र कोटमा प्रयोग हुने कपडा उत्पादन भएको छ भने चिराईतो, दालचिनी, तेजपात, लेमनग्रास, सिस्नो जस्ता वनस्पतीहरूको प्रशोधन गरी हर्वल चिया उत्पादन गरिएको छ । चिराईतो, टिमुर, सुनपाती, लेमनग्रास, गुराँस, तालिसपत्र, तितेपाति, तेजपात, धसिगरे, धुपी, सुगन्धवाल, जटामसी, लोठसल्ला, सिल्टीमुर आदि प्रजातीहरू यस क्षेत्रमा पाईने र प्रशोधन गर्न सकिने उद्योगका सञ्चालक जित बहादुर गुरुङ बताउनु हुन्छ ।

निजि लगानीमा सुकाउने मेशीन, सोलार, जेनेरेटर, डिस्टिलेशन प्लान्ट समेत राखी प्रशोधन कार्यलाई अगाडि बढाइ राख्नु भएको र आउदा दिनहरूमा अझै धसिगरे, सुनपाती, धुपीको पातबाट तेल निकाल्ने योजनामा रहेको पाईन्छ ।

७.८.२. नवलपुर जिल्ला

गैडाकोट १४ मा रहेको सुन्दरी सामुदायिक वन उपभोक्ता समुह २०५४ सालमा स्थानीय समुदायलाई हस्तान्तरण भएको रहेछ । यस सामुदायिक वनले स्थानीय रूपमा उपलब्ध हुने हर्ो, वर्रो र अमलाको समिश्रणबाट २०६२ साल देखि त्रिफला उत्पादन गर्दै आएको छ । वार्षिक १५, २० क्वीन्टल हर्ो, वर्रो र अमला प्रयोग हुने र वार्षिक लगभग ७० हजारको व्यापार हुदै आएको पदाधिकारी बताउछन् । त्रिफलाको

मुख्य उपभोक्ताहरूमा मुख्यगरी भ्रमणमा आउनेहरू, स्थानीय बासिन्दा र विदेश जानेहरू हुने गरेको देखिन्छ । उद्योग दर्ता गर्न जितिनै प्रयास गर्दापनि नसकेका कारण धेरै उत्पादन गरी बजारमा लाने समुहको चाहाना हालसम्म पुरा हुन नसकेको पाईयो र यसो हुनका प्रमुख कारण यस्तो उद्योगको दर्ता वैद्यखानाबाट गर्नुपर्ने साथै सस्थामा एउटा वैद्य रहनु पर्ने र उसैको रेखदेख र सुपरभिजनमा मात्र उत्पादन गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था भएकोले उद्योग दर्ता गर्न नसकिएको उनीहरू बताउँछन् ।

७.८.३. म्याग्दी जिल्ला

म्याग्दी जिल्लालाई टिमुरको जिल्ला भनेर पनि यस क्षेत्रमा नाम लिईन्छ । जिल्लाका अधिकांश स्थानहरूमा टिमुर पाईन्छ । मुख्यगरी बेनी न.पा. वार्ड नं ९ को तोरीपानी र आसपासका क्षेत्रहरूमा प्रसस्त पाईन्छ । निलपहरा सामुदायिक वन उपभोक्ता समुह र घोरला सामुदायिक वन उपभोक्ता समुह को एक एक लाख र डि.व.का म्याग्दीको तीन लाख गरी पाँच लाखमा टिमुरको तेल निकाल्ने भनी निर्माण थालिएको प्रशोधन भवन रकमको अभावले अधुरै रहेको छ । रकमको जोहो भएमा टिमुर लगाएत तेजपात र अन्य वनस्पतिको प्रशोधन गरी तेल निकाल्ने कुराको प्रतिक्षामा स्थानीय सामुदायिक वनहरू रहेको स्थलगत रिपोर्टिङका क्रममा जानाकारी प्राप्त भयो ।

७.८.४. स्याङ्जा जिल्ला

२०६१ सालमा दर्ता भएको जैविक श्रोत विकास बहुउद्देश्य सहकारी सस्था आँधिखोला गा.वि.स वार्ड नं. ५ सेती दोभानमा रहेको छ । यस सस्थाले विगत दुई वर्ष अगाडि घ्यूकुमारीको जुस उत्पादन गर्ने उद्देश्य राखी आफ्नो सस्थाबाट २१ लाख र कृषि व्यावसायिकरण तथा व्यापार आयोजना नेपाल (PACT)बाट २२ लाख गरी कुल ४३ लाखको संयुक्त लगानीमा उद्योग स्थापना भयो । किसानहरूले घ्यूकुमारी लगाउँछन् र सोहि किनेर उद्योग चलाउने उद्देश्य लिएकोमा किसान घ्यूकुमारी लगाउन ईच्छुक पनि देखिएनन् र लगाएका पनि सफलहुन सकेन । सम्पूर्ण संरचना निर्माण भएर पनि कच्चा पदार्थको अभावमा उद्योग सञ्चालनमा आउन नसकेको विकल्प के हुन सक्छ पहिचान भै नसकेको अध्यक्ष खेम नारायण ढकाल बताउनु हुन्छ । अब के गर्ने भन्ने निर्णयमा पुग्न नसकी अलमलमा रहेको र संस्थालाई प्राविधिक तथा आर्थिक दुवैकुराले खड्किएको अवस्था पुगेको देखियो ।

७.८.५. लमजुङ जिल्ला

कुम्लीङ जडीबुटी उत्पादन तथा संकलन उद्योग वेसीशहर न.पा. ८ मा २०७५ सालमा दर्ता भै कार्य सुचारु गरेको उद्योगका प्रोप्राईटर धन वहादुर गुरुङ रहेका छन् । उहाको उद्योगले कुरिलो, धतुरो, अश्वगन्धा, हडचुर, कमरे, नैसुर, तितेपाती, गाईखुर, घ्यूकुमारी, तेजपात, तुलसी आदि जातका विरुवाहरू आफ्नै जग्गामा लगाई स्थानीय स्तरमा खुद्रा बिक्री गर्न थालेको र स्थानियले आवश्यक पर्ने जडीबुटी किनेर लाने गरेको र यस्ता जडीबुटीलाई पिनेर धुलो बनाई बेच्न पाए अभै उपयोगी हुने गुरुङ बताउनु हुन्छ ।

७.८.६. कास्की जिल्ला

पोखरा एग्रो हर्व एण्ड लाईफकेयर प्रा.ली पोखरा महानगरपालिका वार्ड नं १७ लेक साईड पोखरामा स्थापना भएको छ । २०७१ सालमा स्थापना हुँदा १९ जना सेयर सदस्य रहेको यस संस्था हाल दिरजंग गुरुङले मात्र सञ्चालन गर्दै आउनु भएको छ । यस उद्योगले घ्यूकुमारी प्रशोधन गरी जुस बनाउँछ । कास्कीको स्याङ्गे र म्याग्दी जिल्लाबाट घ्यूकुमारी ल्याई प्रशोधन गरिएको छ । उद्योगको क्षमता बढी भए पनि वार्षिक १५०० लिटर भन्दा बढी उत्पादन गर्न नसकिएको र कच्चा पदार्थको अभावमा अधिकांश

समय उद्योग बन्द रहने गरेको पाईयो । साथै टाढाबाट ढुवानी गर्नुपर्दा धेरै कुहिने र भाँचिने हुँदा करीव ३० प्रतिशत जति नोक्शान भई खेर जाने गरेको पाईयो । प्रति के.जी रु २० मा किसानबाट खरिद गरी ढुवानी खर्च आफैले दिँदा पनि किसानमा खासै आकर्षण नदेखिएकोले उद्योगबाट आम्दामी नदेखी सबै सेयर सदस्यले छाडेको गुरुङ बताउनु हुन्छ । ध्यूकुमारीलाई वर्षमा ३,४ पटक गोडमेल गर्नुपर्ने, कामदारपनि नपाईने र ५,६ वर्ष सम्म राम्रै उत्पादन दिए पनि त्यस पछिका वर्षमा उत्पादन घट्दै जाने हुँदा सिमित समयमा अत्यधिक लाभ लिनुपर्ने देखिन्छ । ध्यूकुमारीलाई सेड हाउस निर्माण गरी लगाएमा सजिलो र धेरै आम्दामी लिन सकिने गुरुङ बताउनु हुन्छ ।

७.८.७. मनाङ जिल्ला

यस जिल्लामा वन पैदावारमा आधारित उद्योग दर्ता भएता पनि सञ्चालनमा नरहेको जानकारी डिभिजनल वन कार्यालयका अधिकृत विष्णु प्रसाद अधिकारी तथा निवर्तमान जिल्ला वन अधिकृत खेम चापागाइको भनाई रहेको छ । तर जिल्लाका २ स्थानमा नीजि क्षेत्रबाट विरुवा उत्पादन गरेको देखिन्छ । मनाङ जिल्लाको नासौ गाविस मा नाचे सामुदायिक वन उपभोक्ता समुहको जग्गा भाडामा लिई तुलसी गुरुङ सहित ५ जनाले लगभग २० रोपनी जग्गामा २०७३ सालदेखि निरमसी (*Delphinium denudatum*) को खेती गरेका छन् । १.५ वर्षमा संकलन गर्न सकिने यस प्रजातीबाट गएको वर्ष ३ लाख ५० हजार आम्दानी भएको तुलसी गुरुङ बताउनु हुन्छ ।

निरमसी (*Delphinium denudatum*) को खेती तुलसी गुरुङ जिल्ला मनाङ

त्यस्तै, जिल्लाको दानाक्यू भन्ने स्थानमा पेमा लामाले ६.५ रोपनि निजि पाखो जग्गामा ७ हजार जति सतुवा (*Paris polyphylla*) को विरुवाहरू रोपण गरेको र यसको आम्दानी लिन ३ देखि ४ वर्ष लाग्ने लामा बताउँछन् । मनाङ जिल्लाका पर्यटकीय मार्गमा चिचि (तारेचुक (*Hippophae salicifolia*) को प्रशोधन गरि बनाईएमा सर्वत पर्यटकमाझ लोकप्रिय हुने देखिन्छ ।

७.८.८. मुस्ताङ

वाह्रगाउँ मुक्तिक्षेत्र गाउँपालिका वडा नं १ मा स्थानीय नाम तोरा (*Hippophae tibetana*) बाट ५७ घरधुरी रहेको भारकोट महिला समुहले विगत एक दशकभन्दा अगाडि देखि नै जुस उत्पादन र बिक्रि गर्दै आएका छन् । २५० मि.ली. बोतलमा प्याकेजिङ्ग गरी प्रति बोतल रु १८०। मा बिक्रि हुने गरिरहेको उनीहरू बताउँछन् । त्यसै गरी धौलागिरी आमा समुहले खासाङ गाविस वार्ड नं १ टुकुचेमा स्थानिय चिचि नामको सिवाक्थोन बाट जुस उत्पादन गरिएकोमा केही समय बन्द भै यस वर्ष देखि पुनः उत्पादन शुरू गरेको छ । यसका उत्पादनहरू सजिलै बिक्री हुने हुँदा वृक्षरोपण भै दिएमा राम्रो हुने उनीहरू बताउँछन् ।

त्यस्तै मुस्ताङ, माफामा निलगिरी सञ्जीवनी ट्रेडर्सका नरबहादुर हिराचनले करिव एक दशकदेखि अकरकरा (*Anacyclus pyrethrum*) को खेती गरी डावर नेपाललाई बेच्दै आएका छन् । उनले अन्य किसानबाट पनि अकरकरा खरिद गरी बेच्ने गरेका छन् । उनी जस्तै अन्य स्थानीएको पनि यस प्रजातीको खेती प्रति आर्षण बढ्दै गएकोछ ।

अकरकरा (*Anacyclus pyrethrum*) को खेती तथा संकलन मुस्ताङ जिल्ला

७.८.९. तनहुँ जिल्ला

तनहु जिल्लाको जामुने भञ्ज्याङमा २०६९ सालमा स्थानीय ६ वटा सामुदायिक वन, हरियो वन कार्यक्रम, डिभिजनल वन र घरेलु तथा साना उद्योग कार्यालय तनहुको पहलमा माउन्टेन तनहु सामुदायिक वन तथा फलफुल प्रशोधन उद्योग स्थापना भएको थियो । उद्योगले सुन्तला, कागती, लप्सी, वेल प्रशोधन गर्ने गरेको छ । सामुदायिक वनहरूबाट वार्षिक लगभग ५५०० के.जि वेल संकलन हुने र प्रति के.जी रु २०/- मा खरिद गर्ने गरिएको छ । उद्योगमा ९ जनाले प्रत्यक्ष र अन्दाजी १०० जनाले अप्रत्यक्ष रूपमार्जगारी पाएका छन् । वार्षिक २५०० भन्दा बढी बोतल जुस उत्पादन गरी पोखरा, काठमाण्डौ र सड बजारहरूमा बिक्री हुदै आएकोछ । जुसको उत्पादनको प्रचार प्रसार कमी, आर्थिक अभाव आदिले गर्दा हाल जंगलमा रहेका कच्चा पदार्थहरूको १०% मात्र प्रयोगमा ल्याउन सकिएको छ । वेल भण्डारण गृह, पल्प चिस्याउने मेसिन र प्रचार प्रसार गर्न सकिएमा उद्योग सञ्चालनमा सहयोग पुग्ने उक्त उद्योगका संयोजक विष्णु श्रेष्ठ बताउनु हुन्छ ।

जामुने भञ्ज्याङमा भएको वेलको जुस उत्पादन जिल्ला तनहुँ

७.८.१०. पर्वत जिल्ला

जलजला गाविस वार्ड नं ५ मा २०६५ सालमा लेकाली सामुदायिक वन उपभोक्ता समुह, लाली गुँरास सामुदायिक वन उपभोक्ता समुह र सिमल्टेचौर सामुदायिक वन उपभोक्ता समुहको संयुक्त प्रयासमा धसिङ्गे को सुगन्धित तेल प्रशोधन उद्योग स्थापना भएको थियो । स्थापना गर्दा तिनवटै समुहले ५५ हजारका दरले रकम राखेका थिए र यसलाई रु १ लाख LFP नामक सस्थाले सहयोग दिएको थियो । पछि

जि.वि.सबाट पनि ५ लाख अनुदान उपलब्ध भएको थियो । ५०० के.जी पातबाट २ देखि ३.५ लिटर सम्म तेल उत्पादन हुने र वर्षमा बढीमा १ महिना सञ्चालनमा रहने यस उद्योग स्थापना कालदेखि करिब १० वर्षमा ३ पटक मात्र सञ्चालनमा आएको कुरा सिमल्टेचौर सामुदायिक वन उपभोक्ता समुहका अध्यक्ष जग बहादुर पुन बताउनु हुन्छ । यसो हुनाको प्रमुख कारण २ पटकसम्म वनमा आगालागी भई धसिङ्गरे नष्ट हुनु हो । (एक पटक आगालागी हुँदा तीन वर्ष सम्म धसिङ्गरे संकलन गर्न नसकेको) प्रति के.जि रु ५ मा खरिदने गरेको, दैनिक ५०० के.जि प्रशोधन गर्न सकिने यस उद्योग हाल मेसिनमा खिया लागेको मर्मत नगरी सञ्चालन गर्न नसकिने अवस्थामा रहेको छ । यसको मर्मत कुनै निकायबाट भएमा पुन सञ्चालन गर्न सकिने अध्यक्ष पुन बताउनुहुन्छ ।

७.८.११. बाग्लुङ जिल्ला

काठेखोला गा.वि.स ३ धम्जामा २०७४ सालमा खामकोचुली तेल प्रशोधन उद्योग स्थापना गरी सञ्चालन भएको छ । खामकोचुली सामुदायिक वन उपभोक्ता समुह र तिनचुले सामुदायिक वन उपभोक्ता समुहको ४ लाख र जिल्ला वन कार्यालयको ५ लाख ५७ हजार गरी कुल ९ लाख ५७ हजारको लागतमा स्थापन भै सञ्चालन भएको यस उद्योगले धसिङ्गरेको परिक्षण उत्पादन गरेको, स्थानीय रूपमा उपलब्ध हुने तितेपाती र सिलामबाट पनि तेल निकाल्न सकिन्छ भन्ने लागेको तर व्यापारिक रूप लिन सकिरहेको छैन । उद्योगले नाफा भन्दा पनि स्थानीय स्तरमा त्यसै खेर गइरहेका वनस्पतीका प्रयोगबाट रोजगारी सृजना हुने हुदा थप सहयोग भएमा उद्योग सञ्चालन गर्न सकिने उक्त समुहका अध्यक्ष दल बहादुर थापा बताउनु हुन्छ ।

विभिन्न जिल्लामा रहेका उद्योगहरूको हालको अवस्थालाई विश्लेषण गर्दा र सो संग व्यक्तीहरू एवं अन्य सरोकारवालाहरूसंगको अध्ययनको क्रममा सोधिएको प्रश्न, छलफल तथा अन्तरक्रियाको आधारमा आगामी दिनमा उद्योग स्थापना गर्दा तपशीलको कुराहरूमा ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

- ❖ व्यक्तिगत लगानी नभएको र बाहिरबाट आर्थिक सहयोग प्राप्त भएको उद्योगहरू आर्थिक सहयोग पाउँदामात्र सञ्चालन हुने र सहयोग नपाएको खण्डमा बन्द भएको देखियो । तसर्थ, समुदायमा आधारित उद्योगलाई आर्थिक सहयोग दिएपनि सञ्चालनको जिम्मेवारी निजि क्षेत्रलाई दिदा राम्रो हुने ।
- ❖ उद्योग स्थापना गर्दा कच्चा पदार्थको प्रर्याप्तता, उत्पादित वस्तुको बजार सुनिश्चिततामा ध्यान दिनुपर्ने ।
- ❖ वनबाट मात्र कच्चा पदार्थ नपुग्ने भएकोले उद्योगलाई चाहिने कच्चा पदार्थको खेती विस्तार गर्नु पर्ने साथै एउटा मात्र जडीबूटी (वस्तु) मा नभई धेरै वस्तुको प्रशोधन गर्न पहल गर्ने र बढि भन्दा बढि दिन संचालनमा ल्याउनुपर्ने ।
- ❖ किसान र संकलकको स-सानो समुह बनाउने, उनीहरूलाई solar, electric dryer आदि वितरण गर्ने, स्थानीय व्यापारीमार्फत solar, electric dryer आदि सञ्चालन गरी किसानले संकलन गरेको जडीबूटी सुकाउन सहयोग गर्ने ।
- ❖ स्थानीय उत्पादनको बजार पहुँचका लागि प्रदेश सरकार अथवा प्रदेश मन्त्रालयले निजि क्षेत्र सहभागिताको आह्वान गर्ने ।
- ❖ उनिहरूले उत्पादन गरेका जडीबूटी जन्य चिज वस्तुहरू खरिद हुन्छ भन्ने विस्वास गर्ने आधारहरू सुनिस्चीत गराउने ।

७.१ जडीबुटी उद्यमको SWOT विश्लेषण

गण्डकी प्रदेशका लागि जडीबुटी एक महत्वपूर्ण प्राकृतिक श्रोत हो तर वन क्षेत्रमा हुने आगलागी, हिमाली क्षेत्रमा हुने अत्यधिक चरिचरण, जडीबुटीको अपरिपक्व, अव्यवस्थित र अत्यधिक संकलन, संकलित जडीबुटीहरूको अनुपयुक्त तरिकाले हुने भण्डारण आदिले उद्योग स्थापनाको काममा व्यावधान देखिएको छ । सरोकावाला बाट आएका सूझाव र स्थलगत अध्ययनको क्रममा आएका सवालहरु समग्र जडीबुटी र जडीबुटीजन्य उद्योगहरूको विविध पक्षहरूको विश्लेषण गर्दा सवलपक्ष, दुर्बलपक्ष, अवसर र चुनौतीहरू निम्न अनुसार पाईन्छ ।

सवल पक्ष

- ❖ जडीबुटीहरू नीजि तथा सरकारी जग्गाहरूमा हिमालदेखि तराईसम्म पाईन्छन्,
- ❖ त्यसै बाँझो रही खेर गैरहेको खोलाखोल्सी तथा भिरपहरा समेतका जग्गाहरूमा लगाउन सकिने,
- ❖ स्वदेशी तथा विदेशी बजारमा बिक्रि गर्न सकिने,
- ❖ ग्रामिण र पिछडिएका वस्तीहरूको भरपर्दो र निरन्तर आयश्रोत,
- ❖ तरकारी, फलफुल, औषधीमा समेत प्रयोग हुदै आएको,

दुर्बल पक्ष

- ❖ जडीबुटीको समिश्रणबाट कुन रोगको उपचार गर्न सकिन्छ भन्ने जानकारीमा कमी,
- ❖ बजारका बारेमा आम सरोकारवाला अनभिज्ञ रहनु,
- ❖ अनुदानमा उद्योग स्थापना गरिने र बीचमा अलपत्र हुने,
- ❖ विदेशको मागको आधारमा यहाँ जडीबुटीहरूको खोजि र संकलन हुनु,
- ❖ लामो समयपछिमात्र प्रतिफल पाइने,
- ❖ कुन प्रजातीको कुनबेला संकलन गरेमा त्यसभित्रको सारतत्व प्रचुरमात्रामा हुन्छ त्यसको अनुसन्धानमा कमी,
- ❖ जडीबुटीको संकलन, भण्डारण र प्रारम्भिक प्रशोधनको ज्ञानमा कमी, जसले गर्दा गुणस्तरमा कमी आउनु ।
- ❖ प्रशोधनका लागि चाहिने कच्चा पदार्थ र उत्पदित वस्तुको बजार कहाँ हो र कति हो सुनिश्चित नगरी उद्योग स्थापना गरिनु,

अवसरहरू

- ❖ त्यसै कुहेर वा आगोले जलेर खेरजाने जडीबुटीहरूको संकलन तथा प्रशोधनबाट रोजगारीको सृजना हुने र स्वदेशी तथा विदेशी मुद्राको आर्जन गर्न सकिने,
- ❖ स्वदेशमै उत्पादीत जडीबुटीहरूको प्रयोगबाट औषधीहरू निर्माण गरी विदेशबाट आउने यस्ता औषधी जन्य वस्तुहरूको आयात घटाउन सहयोग पुग्ने,
- ❖ बाँझो जग्गाको सदुपयोग हुने,
- ❖ स्थानीय स्तरमा प्रविधि हस्तान्तरण तथा रोजगारीको सृजना हुने,
- ❖ जडीबुटीहरूको बजारीकरणबाट ग्रामिणक्षेत्रमा बसोवास गर्ने जनताको जीविकोपार्जनमा सघाउ पग्ने,

चुनौतीहरू

- ❖ कामदारको अभाव,
- ❖ यसको प्रमुख बजार विदेशमा हुनु, सधैं थोक व्यापारी र निर्यातकर्ताको भर पर्नु पर्ने अवस्था
- ❖ वन क्षेत्रमा हुने आगालागी,
- ❖ हिमाली क्षेत्रमा जडीबुटी उम्रने बढ्ने समय र पाटनमा वस्तुहरू चरीचरन गराउने समय एउटै हुनेहुदाँ वस्तुभाउको खुरले कुल्चने र खाने हुँदा महत्वपूर्ण जडीबुटीहरूको नोक्सानी हुने,
- ❖ सरकारी जग्गामा जडीबुटी प्रशोधन उद्योग स्थापना गर्दा वातावरणीय प्रभाव परिक्षण गर्नु पर्ने,
- ❖ जिल्लामा प्रति जडीबुटी प्रजाती ५ टन देखि ५० टन सम्म प्रारम्भिक वातावरणीय परिक्षण र ५० टन माथी वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नु पर्ने, जसले गर्दा लागत धेरै पर्न जाने,
- ❖ सिमा क्षेत्रमा चोरि निकसीको रोकथाममा कठिनाई,
- ❖ जडीबुटीको भण्डारण गृह नहुँदा संकलित जडीबुटीहरू कुहीने, सारतत्वमा परिवर्तन हुने कारणले अलि टाढाको उद्योगसम्म गुणस्तरीय महत्वपूर्ण जडीबुटी पुर्‍याउन कठिनाई हुने,
- ❖ सामुदायीक वनका धेरै कार्ययोजनामा जडीबुटी सम्बन्धी उल्लेख नगरिदा संकलनमा कठिनाई ।

७.१० जडीबुटी सम्बन्धि नीतिगत ब्यवस्था

वन विकास गुर्योजना, २०४६

यसले “वन सम्पदाको सुव्यवस्था, वन पैदावारमा आधारित उद्योगहरूको विस्तार तथा अभिवृद्धि र रोजगारका अवसरहरू सृजना गरेर स्थानीय र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा सुदृढ गर्न सघाउ पुराउने दीर्घकालीन उद्देश्य लिएको थियो भने उसले लिएका कार्यक्रम मध्ये “जडीबुटी एवं सुगन्धीत वनस्पतिको आपूर्तिमा कार्यगर्ने र स्वदेश र विदेश बजारमा यसका उत्पादन पुराउने” (वन विकास गुर्योजना २०४६)

जडीबुटी एवं गैरकाष्ठ वन पैदावार विकास नीति, २०६१

यस नीतिले उच्च मूल्यका जडीबुटी एवं गैरकाष्ठ वनपैदावारको संरक्षण र संवर्धनबाट अर्थव्यवस्थामा ठोस योगदान पुर्‍याई आगामी सन् २०२० सम्म अन्तराष्ट्रिय जगतमा नेपाललाई जडीबुटी एवं गैरकाष्ठ वन पैदावारको बृहद भण्डारको रूपमा परिचित तुल्याउनु दीर्घकालीन सोच लिएको छ ।

“संकलित जडीबुटीहरू एवं गैरकाष्ठ वन पैदावारहरूको प्रारम्भिक प्रशोधनको काम स्थानीय स्तरमै गरी दुर्गम तथा अति दुर्गम र ग्रामीण क्षेत्रमा रोजगारी र आय आर्जनका अवसरहरू बढाउने र संकलन केन्द्र तथा व्यापारिक केन्द्रहरूमा प्रशोधन लगायतका मूल्य अभिवृद्धिका कार्यहरू गरी स्थानीय आर्थिक गतिविधिहरूको अभिवृद्धि हुने गरी निजी क्षेत्र, स्थानीय निकाय लगायत अन्य क्षेत्रको सहभागितालाई बढावा दिने, जडीबुटी तथा गैरकाष्ठ वन पैदावारको प्रशोधन गरी अन्तिम उत्पादन गर्न निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहित गरी वन पैदावारमा आधारित उद्योगलाई काष्ठ र गैरकाष्ठ उद्योगमा वर्गीकरण गरी कच्चा पदार्थ सरल र सहज रूपमा उपलब्ध गराइने छ,” (जडीबुटी एवं गैरकाष्ठ वन पैदावार विकास नीति, २०६१.)

बिरुवा संरक्षण ऐन २०६४ र बिरुवा संरक्षण नियम २०६७

जडीबुटी निर्यात गर्न आवश्यक फाइटो स्यानिटरी प्रमाणपत्र प्लान्ट क्वारेन्टाइन चेक पोष्टबाट आवश्यक कागजात बुझाएपछि प्राप्त गर्न सकिने ।

नेपालको संविधान २०७२

नेपालको संविधान भाग-४ ले राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्वको ५१ मा राज्यका नीतिहरूमा प्राकृतिक साधन श्रोतको संरक्षण, सम्बर्धन र उपयोग सम्बन्धी नीति लिएको छ । यसमा भनिएकोछ- राष्ट्रिय हित अनुकूल तथा अन्तरपुस्ता समन्यायको मान्यतालाई आत्मसात गर्दै देशमा उपलब्ध प्राकृतिक श्रोत साधनको संरक्षण, सम्बर्धन र वातावरण अनुकूल दिगो रूपमा उपयोग गर्ने र स्थानिय समुदायलाई प्राथमिकता र अग्रधिकार दिदै प्राप्त प्रतिफलहरूको न्ययोचित वितरण गर्ने उल्लेख भएकोछ (नेपाल अधिराज्यको संविधान २०७२) ।

दशौं पञ्चवर्षिय योजना

जडीबुटी एवं गैर काष्ठ वन पैदावारको उत्पादन, प्रशोधन एवं उपयुक्त बजारको व्यवस्था गरी समाजका विपन्न महिला तथा पिछडिएका वर्गहरूमा पहुँच पुऱ्याई समष्ठीगतरूपमा गरिवी न्यूनिकरणमा योगदान पुऱ्यउनु पर्ने नीति दशौं पञ्चवर्षिय योजनाले लिएको थियो ।

वन ऐन २०४९

जिल्लामा भए रहेका वन पैदावारहरूको संकलन तथा बिक्री वितरण गर्न वन ऐन २०४९ को दफा २० बमोजिम सरकारद्वारा व्यवस्थीतवनको व्यवस्थापनको लागी जिल्ला वन कार्यालयले तोकिए बमोजिम कार्य योजना तयार गरी स्वीकृतिको लागी क्षेत्रीय वन निर्देशनालय मार्फत विभागमा पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

सोहि ऐनको दफा ७० क.बमोजिम नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी जैविक विविधता र वातावरण संरक्षणको प्रयोजनको लागी तोकिएको वन पैदावारको संकलन, कटान,उपभोग, ओसारपसार, बिक्री वितरण वा विदेश निकसीमा प्रतिबन्ध लगाउन सक्ने उल्लेख गरीएकोछ ।

वन नियमावली २०५१

वन पैदावर संकलन गर्न इजाजत लिनुपर्ने:

क. वन नियमावली २०५१ को नियम ११ मा जडीबुटीको संङ्कलन तथा बिक्री वितरण सम्बन्धी व्यवस्था गरिएकोछ । जडीबुटीको संङ्कलन तथा बिक्री वितरण गर्न चाहिने व्यक्तिले वन पैदावार सम्बन्धि कारोवार गर्न पाउने गरी दर्ता भएका फर्म वा कम्पनीको नामबाट जडीबुटीको किसिम, संङ्कलन क्षेत्र, परिमाण र संङ्कलन गर्ने उद्देश्य समेत खोली डिभिजनल वन अधिकृत समक्ष निवेदन दिनुपर्ने र माग बमोजिमको जडीबुटी संङ्कलन गर्न प्रतिबन्ध लागेको नदेखिएमा तोकिएको ढाँचामा तोकिएको मूल्य अग्रिम लिई जडीबुटी संकलन गर्न अनुमती दिने व्यवस्था रहेकोछ । इजाजतपत्र बमोजिम संकलन भई आएको जडीबुटीको परिमाण जाँची अधिकार प्राप्त अधिकारीले तोकिए बमोजिम गरी छोडपुर्जि दिन सक्नेछ ।

ख. वन नियमावली २०५१ को नियम १३ मा वन पैदावार निकासी सम्बन्धि व्यवस्था गरेकोछ । यस नियमावली बमोजिम अनुमती लिइ संकलन भएका वन पैदावार मध्ये विदेश निकासिमा प्रतिबन्ध लगाएको बाहेक अन्य वन पैदावार विदेश निकसि गर्न निवेदन दिएमा अधिकार प्राप्त अधिकारीले विदेश निकासी गर्न अनुमतीका लागी सम्बन्धीत भन्सार कार्यालयलाई सिफारिस गर्न सक्नेछ ।

ग. कुनै व्यक्ति संघ सस्था वा उद्योगले संकलन, उपयोग, बिक्री वितरण, ओसार पसार तथा निकासीमा प्रतिबन्ध लगाएदेखि बाहेक अन्य वन पैदावार भन्सारको प्रज्ञापनपत्र र सम्बन्धित मुलुकको

आधिकारीक प्रमाण सहित विदेशबाट आयात गरी बिक्री गर्न वा पुनः विदेश निकासी गर्नको निमित्त निवेदन दिएमा अधिकार प्राप्त अधिकारीले त्यस्तो वन पैदावार आयात गरी बिक्री वितरण गर्न वा पुनः विदेश निकासी गर्नको लागी अनुमति दिन सक्नेछ ।

घ. सोहि नियमावलीको नियम १२ मा नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी कुनै खास किसिमको वन पैदावारको संकलन, उपयोग, बिक्री वितरण तथा ओसार-पसार गर्न प्रतिबन्ध लगाउन सक्ने व्यवस्था गरेकोछ ।

ड. सामान्यतया जडीबुटी संकलन तथा ओसार पसार गर्न निवेदन दिने समय अवधि कार्तिक देखि जेष्ठ महिना सम्म रहेको हुन्छ ।

जडीबुटी संकलन र निकासी सम्बन्धी अन्य पालना गर्नुपर्ने कुराहरू :

क. आफुले संकलन गर्न चाहेको जडीबुटीको अग्रिम मूल्य जम्मा गर्नु पर्ने,

ख. तोकिएको समय भित्र तोकिएको स्थानमा तोकिएको ठाउँबाट संकलन गर्नु पर्ने,

ग. डि.व.का मा इजाजतपत्रको लागि निवेदन दिनु पर्दछ ।

घ. जडीबुटी घाटगद्दीबाट नापि मचुल्का प्राप्त भए पश्चात डिभिजनल वनले निश्चित समयावधी तोकि तोकिएको स्थानसम्म लैजान छोडपुर्जि हुने,

ड. जडीबुटी घाटगद्दी स्थानमा लोड भै सकेपछी कर्मचारीबाट दरपीठ गराइबाटोका चेकपोष्ट हरूमा चेकजाच गराई लैजानु पर्ने ।

वातावरण संरक्षण ऐन २०५३

वातावरण संरक्षण ऐन २०५३ को दफा ३ बमोजिम प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण वा वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेकोछ ।

वातावरण संरक्षण नियमावली २०५४

वातावरण संरक्षण नियमावली २०५४ ले जडीबुटी संकलन तथा ओसार पसार तथा प्रशोधनका सम्बन्धमा निम्न बमोजिम व्यवस्था गरेको छः

प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण वा वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकनको लागी अनुसूची बमोजिमको ढाँचामा कार्यसूची बनाई सम्बन्धीत निकायबाट स्विकृती गराउनु पर्ने ।

प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण गर्नुपर्ने

१. वन तथा संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन योजनामा वन पैदावारको परिमाण उल्लेख नभएको अवस्थामा एक जिल्लाबाट एउटै वन क्षेत्र वा धेरै वन क्षेत्रबाट एकपटक वा पटक पटक गरी प्रति प्रजाति वार्षिक ५ देखि ५० मे. टनसम्म जरा भिक्ने प्रजातिका वन पैदावार संकलन गर्न,

२. प्रचलित कानून अनुसार प्रशोधन गरी सारतत्व निकाली निकासी गर्न पाईने प्रजातिहरूको हकमा एउटै वन क्षेत्र वा धेरै वनक्षेत्र वा एक वा धेरै सिजनमा एक पटक वा पटक पटक गरी एक जिल्लाबाट प्रति प्रजाति ५ देखि ५० टनसम्म वन पैदावार संकलन गर्न,

३. वन तथा संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन योजनामा वन पैदावारको परिमाण उल्लेख नभएको अवस्थामा एक जिल्लाबाट एउटै वन क्षेत्र वा धेरै वनक्षेत्रबाट एक पटक वा पटक पटक गरी प्रति प्रजाती वार्षिक १०-१०० मे. टनसम्म बोक्रा भिकने प्रजातीका वन पैदावार संकलन गर्न,
४. प्रचलित कानून अनुसार संकलन गर्न प्रतिबन्ध नलगाएका एउटै वन क्षेत्र वा धेरै वन क्षेत्र वा एक वा धेरै सिजनमा सालसिड, रिठ्ठा, अमला, तेन्दुपात, भोर्लापात, तेजपात लगाएत काठ बाहेकका वन पैदावार एक जिल्लाबाट एक पटक वा पटक पटक गरी प्रति प्रजाती वार्षिक ५-१०० मे. टनसम्म संकलन गर्न ।
५. सार्वजनिक बुट्यान क्षेत्रमा जडीबुटी र सुगन्धीत वनस्पतिको व्यावसायिक उत्पादनको लागी जडीबुटी केन्द्र स्थापना गर्न ।

वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन गर्न पर्ने

१. वन तथा संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन योजनामा वन पैदावारको परिमाण उल्लेख नभएको अवस्थामा एक जिल्लाबाट एउटै वन क्षेत्र वा धेरै वन क्षेत्रबाट एकपटक वा पटक पटक गरी प्रति प्रजाति वार्षिक ५० मे. टन भन्दाबढी जरा भिकने प्रजातिका वन पैदावार संकलन गर्न,
२. वन तथा संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन योजनामा वन पैदावारको परिमाण उल्लेख नभएको अवस्थामा एक जिल्लाबाट एउटै वन क्षेत्र वा धेरै वनक्षेत्रबाट एक पटक वा पटक पटक गरी प्रति प्रजाती वार्षिक १०० मे. टन भन्दा बढी बोक्रा भिकने प्रजातीका वन पैदावार संकलन गर्न,
३. प्रचलित कानून अनुसार संकलन गर्न प्रतिबन्ध नलगाएका एउटै वन क्षेत्र वा धेरै वन क्षेत्र वा एक वा धेरै सिजनमा सालसिड, रिठ्ठा, अमला, तेन्दुपात, भोर्लापात, तेजपात लगाएत काठ बाहेकका वन पैदावार एक जिल्लाबाट एक पटक वा पटक पटक गरी प्रति प्रजाती वार्षिक १०० मे. टन भन्दा संकलन गर्न ।
४. प्रचलित कानून अनुसार प्रशोधन गरी सारतत्व निकाली निकासी गर्न पाईने प्रजातिहरूको हकमा एउटै वन क्षेत्र वा धेरै वनक्षेत्र वा एक वा धेरै सिजनमा एक पटक वा पटक पटक गरी एक जिल्लाबाट प्रति प्रजाति ५० टन भन्दा बढी वन पैदावार संकलन गर्न,

राष्ट्रिय वन नीति २०७५

- ❖ जडीबुटी लगायत वनमा आधारित उद्योगहरूको प्रवर्धन र उत्पादन क्षमता बृद्धी गर्ने ।
- ❖ जडीबुटी एवं गैरकाष्ठ वनपैदावारको संरक्षण, खेती विस्तार, संकलन, प्रशोधन, प्रमाणिकरण, व्यावसायिकरण र निर्यातमा राज्यले विशेष ध्यान दिने ।
- ❖ जडीबुटी एवं गैरकाष्ठ वनपैदावारको जोन र पकेट क्षेत्र निर्धारण गर्ने ।

सामुदायिक वनबाट जडीबुटी संकलन व्यवस्था

सामुदायिक वनको कार्य योजनामा व्यवस्था गरिए बमोजिम उपभोक्ता समुहले सा.व पाईने जडीबुटीको संकलन गरी बेचबिखन गर्न सक्दछन् । कार्ययोजनाको समय सकिएको हुनुहुदैन र राजश्व दर भन्दा कममा बिक्रीगर्न पाईदैन । बेचबिखन गर्ने जडीबुटीको अग्रीम जानाकारी डि.व.कालाई दिनु पर्दछ ।

कवुलियती वनबाट जडीबुटी संकलनको व्यवस्था

वन ऐन अनुसार कवुलियती वनबाट जडीबुटी लगाउनेवारे स्पष्ट उल्लेख नभएको हुँदा कवुलियती वनमा लगाएको जडीबुटी वन समुह तथा सस्थाले जिल्लावन कार्यालयलाई अग्रिम जानाकारी दिई गर्न पाउने देखिन्छ ।

निजी वनबाट जडीबुटी संकलन व्यवस्था

निजी वन तथा निजि जग्गामा रहेका जडीबुटीहरू डिभिजनल वन कार्यालयले छानविन तथा जाँचबुझ गरी अवादि भित्रठहर भएमा संकलन तथा ओसारपसार गर्न सक्नेछन् । वार्षिकरूपमा ५ टन देखी ५० टन सम्म प्रारम्भिक वातावरणीय परिक्षण र ५० टन भन्दा बढिको संकलनको लागी वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन गर्नु पर्ने व्यवस्था वातावरण संरक्षण ऐन २०५३ र वातावरण संरक्षण नीयमावली २०५४ मा रहेको छ ।

नेपाल सरकारद्वारा संरक्षित जडीबुटीहरू

प्रतिबन्धित जडीबुटीहरू (संकलन उपयोग, विक्रिवितरण, ओसारपसार तथा विदेश निकासिमा प्रतिबन्धित)

क. पाँचऔले (*Dactylorhiza hatagirea*)

ख. ओखरको बोक्रा (*Juglans regia*)

मिति २०६०/८/१ गते प्रकाशित नेपाल राजपत्र भाग ३ अनुसार वनस्पति विभागबाट *Picrorhiza scrophulariiflora* हो भनि यकिन गरी सिफारिस गरेको आधारमा वन विभागले उक्त जडीबुटीको उपलब्धता समेतलाई दृष्टिगत गरी निकासी स्वीकृति दिएको अवस्थामा बाहेक कुट्की विदेश निकासी गर्न प्रतिबन्ध गरेको छ ।

वनस्पति विभाग वा जडीबुटी उत्पादन तथा प्रशोधन कम्पनी लिमिटेडको सिफारिसमा (आफ्नो उत्पादन बाहेक) वन विभागको स्वीकृती लिएर नेपाल अधिराज्यभर प्रशोधन गरी सार तत्व निकासी गर्न अनुमति पाएमा बाहेक विदेश निकासि गर्न प्रतिबन्ध लगाएका जडीबुटीहरू

क. जटामसी (*Nardostachys jatamansi*)

ख. सुगन्धकोकिला (*Cinnamomum glaucescens*)

ग. भ्याउ (*Lichens*)

घ. लौठसल्ला (*Taxus wallichiana*, *T. contorta*, *T. marieri*)

ड. सर्पगन्धा (*Rauvolfia serpentina*)

च. सुगन्धवाल (*Valeriana jatamansi*)

छ. तालिसपत्र (*Abies spectabilis*)

वनस्पति विभाग वा जडीबुटी उत्पादन तथा प्रशोधन कम्पनी लिमिटेडको सिफारिसमा (आफ्नो उत्पादनको हकमा बाहेक) वन विभागको स्वीकृती लिएर नेपाल अधिराज्यभित्र उमालेर सारतत्व निकाली उपर्युक्त ढंगले समिश्रणगरी निकासी गर्न अनुमति पाएमा बाहेक शिलाजितलाई विदेश निकासि गर्न प्रतिबन्ध लगाईएको छ ।

नेपालको आर्थिक विकासका लागि प्राथमिकताप्राप्त जडीबुटीहरू

क्र.सं	वैज्ञानिक नाम	नेपाली नाम	प्रयोग हुने भाग	मुख्य प्रयोग
१	<i>Aconitum heterophyllum</i>	अतिस	जरा, गानो	औषधी
२	<i>Aconitum spicatum</i>	विष	जरा, फूल, पात	औषधी
३	<i>Acorus calamus</i>	बोभो	जरा	सुगन्धित तेल, औषधी
४	<i>Asparagus racemosus</i>	कुरिलो, सतावरी	जरा, टुसा	खान, औषधी
५	<i>Azadirachta indica</i>	नीम	सम्पूर्ण भाग	औषधी
६	<i>Bergenia ciliate</i>	पाखनवेद	प्रकन्द	औषधी
७	<i>Cinnamomum glaucescens</i>	सुगन्ध कोकीला	फल	औषधी, सुगन्धित तेल
८	<i>Cinnamomum tamala</i>	तेजपात	बोक्रा	औषधी, मसला
९	<i>Cordyceps sinensis</i>	यार्चागुन्बु	पूँरै ढुसी र लार्भा	औषधी, ताकत
१०	<i>Dactylorhiza hatagirea</i>	पाँचऔँले	गानो	औषधी
११	<i>Dioscorea deltoidei</i>	भ्याकुर	जरा, फल	खाना, डिटरजेन्ट
१२	<i>Gaultheria fragrantissima</i>	धसिग्रे, पटपटे	पात	सुगन्धित तेल, औषधी
१३	<i>Juglans regia</i>	ओखर	फल, बोक्रा	खाना, रङ, औषधी
१४	<i>Morchella conica</i>	गुच्ची च्याउ	पूँरै बिरुवा	खान, टनिक
१५	<i>Nardostachys grandiflora</i>	जटामसी	प्रकन्द	औषधी, सुगन्धित तेल
१६	<i>Neopicrorhiza scrophulariiflora</i>	कुट्की	जरा, प्रकन्द	औषधी
१७	Lichen	भ्याउ	पूँरै बिरुवा	खान, औषधी
१८	<i>Phyllanthus emblica</i>	अमला	फल	औषधी, खान
१९	<i>Piper longum</i>	पिप्ला	फल, डाँठ	औषधी, मसला
२०	<i>Podophyllum hexandrum</i>	लघुपत्र	जरा, प्रकन्द	औषधी
२१	<i>Rauvolfia serpentina</i>	सर्पगन्धा	जरा	औषधी
२२	<i>Rheum austral</i>	पदमचाल	प्रकन्द, डाँठ	खान, औषधी
२३	<i>Rubia manjith</i>	मजिठो	डाँठ, जरा	रङ, औषधी
२४	<i>Sapindus mukorossi</i>	रिठ्ठा	फल, बोक्रा, बीउ	औषधी
२५	<i>Swertia chirayita</i>	चिराइतो, तिते	पूँरै बिरुवा	औषधी
२६	<i>Tagetes minuta</i>	जङ्गली सयपत्री	पूँरै बिरुवा	औषधी, सुगन्धित तेल
२७	<i>Taxus wallichiana</i>	लौठ सल्ला	पात	औषधी
२८	<i>Tinospora sinensis</i>	गुर्जो	लहरा	औषधी, जडीबूटी चिया
२९	<i>Valeriana jatamansi</i>	सुगन्धवाल	जरा, प्रकन्द	औषधी, सुगन्धित तेल, धूप
३०	<i>Zanthoxylum armatum</i>	टिमु	फल	मसला, सुगन्धित तेल, औषधी

खेती तथा अनुसन्धानको लागि प्राथमिकता क्रममा परेका जडीबुटीहरू

१ पाँचऔँले (<i>Dactylorhiza hatagirea</i>)	७ टिमु (<i>Zanthoxylum armatum</i>)
२ कुट्की (<i>Neopicrorhiza scrophulariifolia</i>)	८ सर्पगन्धा (<i>Rauvolfia serpentina</i>)
३ चिराइतो (<i>Swertia chirayita</i>)	९ कुरिलो (<i>Asparagus racemosus</i>)
४ जटामसी (<i>Nardostachys grandiflora</i>)	१० पिप्ला (<i>Piper longum</i>)
५ सुगन्धवाल (<i>Valeriana jatamansi</i>)	११ सुगन्धकोकिला (<i>Cinnamomum glaucescens</i>)
६ लौठ सल्ला (<i>Taxus wallichiana</i>)	१२ गुर्जो (<i>Tinospora sinensis</i>)

साइटिसमा परेका नेपालका वनस्पतिहरू

अनुसूची १	अनुसूची २	अनुसूची ३
	<i>Creopegia spp.</i>	भोटे लहरा (<i>Gnetum montanum</i>)
	रुख उन्यू (<i>Cyathea spp.</i>)	क्यासार (<i>Meconopsis regia</i>)
	वन तरुल (<i>Dioscorea deltoidea</i>)	गुन्सी (<i>Podocarpus neriifolius</i>)
	सुनगाभा परिवार (<i>Orchidaceae</i>)	वन चाँप (<i>Talauma hodgsonii</i>)
	लघुपत्र (<i>Podophyllum hexandrum</i>)	<i>Tetracentron sinense</i>
	सर्पगन्धा (<i>Rauvolfia serpentina</i>)	
	लौठ सल्ला (<i>Taxus wallichiana</i>)	
	कलवल (<i>Cycas sp.</i>)	
	जटामसी (<i>Nardostachys grandiflora</i>)	

८. सुभावहरूः

- ❖ यस प्रतिवेदनका आधारमा उद्योग, पर्यटन वन तथा वातावरण मन्त्रालयले जडीबुटीजन्य उद्योगलाई आवश्यक पर्ने जडीबुटीको निरन्तर आपूर्तीका लागि उपर्युक्त नीति बनाई कृषि मन्त्रालय तथा नीजि क्षेत्रसँग समन्वय र सहकार्य खेती विस्तारमा जोड दिनुपर्ने देखिन्छ,
- ❖ प्रस्तावित उद्योगको डिपिआर र गुरुयोजना तयार गरेर मात्र अधि बढ्दा राम्रो हुने साथै उत्पादित वस्तुको बजार अध्ययन, विश्लेषण र प्रतिस्पर्धात्मकतामा ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ, उद्योगका लागि स्थानको छनौट गर्दा स्थानिय समुदाय, स्थानीय तह र संघ सस्थाहरू समेतको सहभागीता माथि उल्लेखित आधारमा ध्यानमा राखी छनौट गरेमा उद्योगलाई संचालनमा थप टेवा पुग्ने देखिन्छ,
- ❖ उद्योग स्थापनाका लागि सार्वजनिक निजी साभेदारी मोडेलमा कार्यान्वयन गर्दा राम्रो हुने ।
- ❖ प्रदेश मन्त्रालयले जडीबुटी सम्बन्धी उद्योग स्थापनाको लागि डिभिजनल वन अधिकृत, सामुदायिक वनका प्रतिनिधि, जडीबुटी व्यापारी, जडीबुटी खेतिमा लागेका उत्पादक तथा उद्योगी समेतको संलग्नतामा नीतिगत, कानूनी, व्यवहारीक, श्रोतको उपलब्धता, बजारीकरणका सबै पक्षहरूको विश्लेषण गरी आर्थिक, प्राविधिक, वित्तीय, दीगो व्यवस्थापन आदि पक्षको विश्लेषणको आधारमा अगाडि बढ्दा राम्रो हुने देखिन्छ । उदाहरणको लागि जडीबुटी संकलन केन्द्र र प्रशोधन केन्द्रको लागत र वित्तीय विश्लेषण (Finanial analysis) अनुसूची ६ मा समावेश गरिएको छ ।
- ❖ जडीबुटी प्रशोधन र भण्डारण गृह निर्माण गर्दा जडीबुटी उत्पादक, व्यवसायी र स्थानीय तह समेतको साभेदारी अर्थात Public Private Producers Partnership (4 P) अवधारणमा संचालन गरेमा प्रतिस्पर्धी हुने र दीगो व्यवस्थापनमा सहज हुने देखिन्छ ।
- ❖ खेती विस्तार गरिरहेको अवस्थामा निकासीमा प्रतिबन्धित जडीबुटीको सहज बिक्रिको नीतिगत व्यवस्था र सरलीकरण ।
- ❖ डिभिजनल वन कार्यालयहरूमा जडीबुटीको छुट्टै निकाय खडा गरि सो सम्बन्धी दक्ष जनशक्तिको व्यावस्था गरी वैज्ञानिक संकलन पद्धति अपनाइ जडीबुटी संकलन गर्दा राम्रो हुने ।
- ❖ जडीबुटी खेती विस्तार, दीगो संकलन, भण्डारण र प्रशोधनको व्यवस्थापनमा स्थानीय तहको संलग्नता जोड दिनुपर्ने तथा स्थानीय निकायसगको समन्वयमा बजेट व्यवस्था जोड दिनुपर्ने ।
- ❖ छिमेकी जिल्लाबिच समन्वयमा छोडपुर्जी दिने व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- ❖ बजार व्यवस्थापन, सूचना प्रवाह, जिल्लागत तहमा संघ र व्यापारीहरू बिच राम्रो साभेदारी हुनुपर्ने ।
- ❖ नीजि क्षेत्रबाट जडीबुटी उत्पादन गर्न प्रयासरत किसानहरूलाई बृहत रुपमा क्षेत्र विस्तार गर्न कृषिमा भै अनुदानको व्यवस्था भएमा प्रोत्साहन हुने देखिन्छ ।
- ❖ स्थापना भएका जडीबुटी प्रशोधन उद्योगहरू हाल विविध कारणले गर्दा सञ्चालनमा नरहेका वा सन्चालनमा रहेता पनि त्यति प्रभावकारी नरहेको पाईन्छ । तसर्थ, त्यस्ता उद्योगहरूको अवस्था बुझि प्रदेश मन्त्रालयले आर्थिक, प्राविधिक र बजारीकरणमा सबलीकरण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- ❖ उद्योग स्थापना गर्दा कुनकुन प्रजातीका जडीबुटीहरूको प्रयोग गरिनेहो ? ति प्रजातीहरूको प्रत्यक जिल्लामा वातावरणीय प्रभाव मुल्याङ्कन गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

स्याङ्जा जिल्लाको पञ्चवर्षीय वन व्यवस्थापन कार्ययोजना २०७५,
सामुदायीक वनहरूको वार्षिक अनुगमन प्रतिवेदन २०७५ डि.व.का पर्वत,
बाग्लुङ जिल्लाको पञ्चवर्षीय वन व्यवस्थापन कार्ययोजना २०७१,
मनाङ जिल्लाको पञ्चवर्षीय वन व्यवस्थापन कार्ययोजना २०७५,
म्याग्दी जिल्लाको पञ्चवर्षीय वन व्यवस्थापन कार्ययोजना २०७४,
नेपाल सरकार (२०५१) । *नेपाल सरकार, वन नियमावली (२०५१)* । काठमाण्डौ: नेपाल राजपत्र २०५२।१२।२० ।
नेपाल सरकार (२०५८) । *वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयको सूचना मिति २०५८/९/१६ खण्ड ५१ संख्या ३६: भाग ३* । काठमाण्डौ: नेपाल राजपत्र ।
नेपाल सरकार अधिराज्यको संविधान (२०७२) । *नेपाल अधिराज्यको संविधान २०७२* । काठमाण्डौ: नेपाल सरकार ।
नवलपरासी जिल्लाको पञ्चवर्षीय वन व्यवस्थापन कार्ययोजना २०७०,
वार्षिक अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रतिवेदन आ.व ०७४/०७५ डि.व.का स्याङ्जा,
वार्षिक प्रगती प्रतिवेदन आ.व ०७४/०७५ डि.व.का बाग्लुङ,
वार्षिक प्रगती प्रतिवेदन आ.व ०७२/०७३ डि.व.का म्याग्दी,
वार्षिक प्रगती पुस्तिका आ.व ०७४/०७५ डि.व.का कास्की,
वन विभाग (२०६३) । *जडीबुटी खेती प्रसारण पुस्तिका* । काठमाण्डौ: वन विभाग ।
वन विभाग (२०६४ देखि २०७४) । *हाम्रो वन* । काठमाण्डौ: वन विभाग ।
वन विभाग (२०६९) । *जडीबुटी खेती प्रसारण पुस्तिका* । काठमाण्डौ: वन विभाग ।
वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय (२०४६) । *वन क्षेत्रको गुरुयोजना (२०४६)* । काठमाण्डौ: वन तथा भू संरक्षण मन्त्रालय ।
वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय (२०६३) । *जडीबुटी एवं गैरकाष्ठ वन पैदावार विकास नीति, २०६३* । काठमाण्डौ: नेपाल सरकार, वन तथा वातावरण मन्त्रालय ।
वन तथा वातावरण मन्त्रालय (२०७५) । *राष्ट्रिय वन नीति २०७५* । काठमाण्डौ: नेपाल सरकार, वन तथा वातावरण मन्त्रालय ।
वनस्पती विभाग (२०६०) । *जडीबुटी परिचयमाला* । काठमाण्डौ: वनस्पती विभाग ।
प्रदेश सरकार (२०७४) । *प्रदेश सरकार, प्रदेश नं. ४ (कार्यविभाजन) नियमावली, २०७४* । प्रदेश सरकार, प्रदेश नं. ४ ।
पर्वत जिल्लाको पञ्चवर्षीय वन व्यवस्थापन कार्ययोजना २०७२,
जिल्ला वन कार्यालय, नवलपरासीको वन क्षेत्रको विवरण आ.व ०७३/०७४ डि.व.का नवलपरासी,
लमजुङ जिल्लाको पञ्चवर्षीय वन व्यवस्थापन कार्ययोजना २०७५,
कास्की जिल्लाको पञ्चवर्षीय वन व्यवस्थापन कार्ययोजना २०७२,
तनहुँ जिल्लाको पञ्चवर्षीय वन व्यवस्थापन कार्ययोजना २०७१,

गुरुङ, खिलेन्द्र र प्याकुरेल, दिपेश (२०६९)। *नेपालको प्रमुख जडीबुटीहरूको चिनारी*। काठमाण्डौ: जर्मन अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग नियोग (GIZ) / नेपालको विश्व व्यापार संगठन प्राप्तिको प्रतिबद्धता तथा सुदृढ एकीकृत संरचनालाई सहयोग (WTO/EIF-SP) तथा नेपाल हर्ब्स तथा हर्बल उत्पादक संघ (NEHHPA)

गोरखा जिल्लाको पञ्चवर्षीय वन व्यवस्थापन कार्ययोजना २०७१,

धुवराज भट्टराई (२०५८)। *जडीबुटी मञ्जरी*। ललितपुर: मन प्रकाशन।

DFRS (2015). *State of Nepal's Forests*. Kathmandu: Ministry of Forests and Soil Conservation, Department of Forest Research and Survey.

Ghimire, S. K., Awasthi, B., Rana, S., Rana, H. K., Bhattarai, R., & Pyakurel, D. (2016). Export of medicinal and aromatic plant materials from Nepal. *Botanica Orientalis – Journal of Plant Science*, 10, 24–32.

Olsen, C. S., & Larsen, H. O. (2003). Alpine medicinal plant trade and Himalayan mountain livelihood strategies. *The Geographical Journal*, 169(3), 243–254.

Trade & Export Promotion Centre (2017, December 23). *A Glimpse of Nepal's Foreign Trade: Statistical Presentation*. http://www.tepc.gov.np/tepc_pub/

Vasisht, K., Sharma, N., & Karan, M. (2016). Current Perspective in the International Trade of Medicinal Plants Material: An Update. *Current Pharmaceutical Design*, 22, 4288–4336.

www.ayush.gov.in

अनुसूची

अनुसूची १: अध्ययन क्रममा अन्तरवार्ता, छलफल र सूचनाको लागि सम्पर्क गरिएका ब्यक्तिहरूको नामावली

क्र.स	नाम, थर	पद र संस्था	ठेगाना	सम्पर्क नं
स्याङ्जा				
१.	कोमल काफ्ले	डी.व.अ, डिभिजनल वन कार्यालय	स्याङ्जा	९८५६०५३१३५
२.	खेम नारायण ढकाल	आधिखोला गाविस ५	स्याङ्जा	९८५६०९२५०५
३.	अमर पराजुली	सहायक वन अधिकृत, डिभिजनल वन कार्यालय	स्याङ्जा	९८५६०८३७६२
४.	सुरेन्द्र चापागाईं	जडीबुटी व्यापारी	रत्ने ४, बालिङ्ग	९८४६०९४०४४
५.	श्रीगणेश प्रसाद अधिकारी	ईश्वर लक्ष्मी कृषि फार्म	पुतली बजार १, स्याङ्जा	९८५६०९३९३०
६.	नर जंग शाह	आरोग्य तथा एगोटेक सेन्टर	राङ्गखोला, स्याङ्जा	९८४६०९५०८१
७.	ढोर बहादुर कार्की	फेकोफन	पुतली बजार १, स्याङ्जा	९८५६०३२९१४
८.	शेर बहादुर गुरुङ्ग	वैद्य सुपरभाईजर, स्याङ्जा अस्पताल	पुतली बजार १, स्याङ्जा	
९.	हरि प्रसाद शर्मा	सचिव, ज्योतीखेल्ले सामुदायिक वन	पुतली बजार ३, स्याङ्जा	
१०.	पुरुषोत्तम लामिछाने	व्यापारी	गगनपानी, आँधीखोला, स्याङ्जा	९८४६४२६७२०
११.	अनन्त श्रेष्ठ	अध्यक्ष, सूर्योदय क्लव	पुतली बजार ३, स्याङ्जा	९८५६०२९७१३
बाग्लुङ				
१२.	रोमराज लामिछाने	डी.व.अ, डिभिजनल वन कार्यालय	बाग्लुङ	९८५७६३५१३५
१३.	राज थापा	अध्यक्ष, फेकोफन	गल्कोट, बाग्लुङ	९८५७६२२९२१
१४.	अर्जुन चोखाल	जवान	बाग्लुङ	९८५७६२०८४०
१५.	सरस्वती बराल	ढोरपाटन सम्पर्क कार्यालय	ढोरपाटन, बाग्लुङ	९८५७६३५०३५
१६.	प्रेम लामिछाने	पूर्व अध्यक्ष, फेकोफन	भाँडेखोला गा.प., बाग्लुङ	९८५७६२०८४४
१७.	तुल बहादुर पौडेल	व्यापारी	बुर्तिबाङ्ग, बाग्लुङ	९८५७६२५९२८
१८.	राज कुमार धर्ती	व्यापारी	बुर्तिबाङ्ग, बाग्लुङ	९८६७६१०४१३
१९.	नारायण सापकोटा	डि.वन.कार्यालय	बाग्लुङ	९८५७६२३१९३
२०.	मेहर सिंह पाईजा	अध्यक्ष	बडि गा.प., बाग्लुङ	९८५७६६६०९९
२१.	दिपक रोका	अध्यक्ष, सामुदायिक वन	ताराखोला, बाग्लुङ	९८५७६३३३६६
२२.	दल बहादुर थापा	खामकोचुली सा.व.उ.स	काँडेखोला गा.वि.स ३, बाग्लुङ	९८४७६२९२८७
ठ्याङ्की				

क्र.स	नाम, थर	पद र संस्था	ठेगाना	सम्पर्क नं
२३.	हरिश्चन्द्र सापकोटा	डी.व.अ, डिभिजनल वन कार्यालय	म्याग्दी	९८५७६२५१३५
२४.	सागर वानीया	तोरिपानी	म्याग्दी	९८४७६४२४४६
२५.	करुणा कार्की	सहायक वन अधिकृत, डि.व.का	म्याग्दी	९८४६२४५१०९
२६.	योगेन्द्रमान शेरचन	अध्यक्ष, जवान	मंगला गा.प., म्याग्दी	९८५७६४२०४५
२७.	भक्त बहादुर छन्द्याल	व्यापारी	गुर्जा, म्याग्दी	९८४७७७२४५८
२८.	बलमान पुर्जा	व्यापारी	रघु गा.प., म्याग्दी	९८६०३६७५३६
२९.	टेक कुमारी पुन	सचिव, फेकोफन	मंगला गा.प., म्याग्दी	९८६६०९८९९९
३०.	चन्द्र मणि सापकोटा	सामाजिक विकास मन्त्रालय	बेनी न.पा., म्याग्दी	९८५७६२२४६९
३१.	सिता गुरुङ्ग	भू.पू.अध्यक्ष, फेकोफन	बेनी न.पा., म्याग्दी	९८४७६३४६७०
३२.	हिरा पुन	सा.व.उ.स.	मालिका गा.प., म्याग्दी	९८६७६९५९९५
३३.	मोइना ट्रेडर्स	व्यापारी	धौलागिरी गा.प., म्याग्दी	९८४६०३२८९५
पर्वत				
३४.	कविता बि.क.	अध्यक्ष, फेकोफन	कुश्मा, पर्वत	९८५७६३०५१२
३५.	जगत बहादुर पुन	सिमल्टेचौर सा.व.उ.स	जलजला गाविस ५, पर्वत	९८४७७५१७०८
३६.	अशोक श्रेष्ठ	डी.व.अ, डिभिजनल वन कार्यालय	पर्वत	९८५७६३०३९०
३७.	मुक्त बहादुर क्षेत्री	व्यापारी	म्याग्दी, पर्वत	९८४३२४४४०३
३८.	खेम गुरुङ्ग	सा.व.उ.स.	दुलुङ्ग, पर्वत	९८४४६८९१२९
३९.	पर्शुराम सुवेदी	फेकोफन	कुश्मा, पर्वत	९८५७६४५५२६
४०.	हेम बहादुर थापा	सचिव, सा.व.उ.स.	कुश्मा, पर्वत	
४१.	बलराम सिंह	डि.वन.का	जलजले, पर्वत	९८४५१६४४९७
लमजुङ				
४२.	धन बहादुर गरुड	कुम्लीड जडीबुटी उत्पादन तथा संकलन उद्योग	वेशि शहर न.पा ८, लमजुङ	९८४६४७२९८३
४३.	मनिराम नेपाल	प्रमुख घरेलु तथा साना उद्योग कार्यालय	लमजुङ	९८४१२४३६८६
४४.	जसराम तामाङ्ग	व्यापारी	मस्याङ्दी १०, लमजुङ	९८४६३६९४४४
४५.	सिद्धिमाया तामाङ्ग	व्यापारी	बेसीशहर १०, लमजुङ	९८४६१९१२०४
४६.	कुमार बहादुर गुरुङ्ग	अध्यक्ष, हिमाली सा.व.उ.स.	घेरमु ५, लमजुङ्ग	९८४६२७३५३३
४७.	लक्ष्मी अधिकारी	अध्यक्ष, कटहरबारी सा.व.उ.स.	हरेबोट ५, लमजुङ्ग	९८४६१६९२८४
४८.	अजय तामाङ्ग	अध्यक्ष, अलैंची व्यावसायी महासंघ	बेसीशहर, लमजुङ्ग	९८४६०९९४१२
४९.	सोम तामाङ्ग	अलैंची कृषक	मस्याङ्दी, लमजुङ्ग	९८५६०४९९०९

क्र.स	नाम, थर	पद र संस्था	ठेगाना	सम्पर्क नं
५०.	गम प्रसाद गुरुङ्ग	जडीबुटी नर्सरी	घामराङ्ग, लम्जुङ्ग	९८५६०४५९८५
५१.	यज्ञ प्रसाद अधिकारी	आयुर्वेद	सुन्दुर बजार	९८४६६४८५२४
५२.	मोहन राज काफ्ले	डिभिजनल वन कार्यालय	बेसिहाहर	९८४६०४६३३०
५३.	राम चन्द्र रेग्मी	अध्यक्ष, फेकोफन	बेसिहाहर	९८५६०३००३४
गोरखा				
५४.	बाल कुमार नेपाल	सा.व.अ., डिभिजनल वन कार्यालय	गोरखा	९८४६२६०२९३
५५.	जित बहादुर गुरुङ्ग	जडीबुटी नर्सरी, नाताङ्ग सा.व.उ.स.	लार्पाक, ढार्चे ४, गोरखा	९८४३०६९०६५
५६.	नवराज राउत	प्रमुख घरेलु तथा साना उद्योग	गोरखा	९८५६०४९९९३
५७.	कुमारबहादुर गुरुङ्ग	जडीबुटी नर्सरी	लार्पाक, ढार्चे ४, गोरखा	९८४६७५२३४६
५८.	दिल बहादुर गुरुङ्ग	अध्यक्ष, भूमी मण्डली सा.व.उ.स.	लार्पाक, ढार्चे ४, गोरखा	९८४३४४७९९९
५९.	ज्ञानेन्द्र बहादुर अधिकारी	फिल्ड सुपरभाईजर, गोरखा आयुर्वेद कम्पनी	पालुङ्गटार, गोरखा	९८४६०९८०५३
६०.	कोमल प्रसाद लामिछाने	अध्यक्ष, फेकोफन	गोरखा बजार	९८४६२७३९४४
६१.	नवराज रावत	प्रमुख, घरेलु कार्यालय	गोरखा बजार	
६२.	दिपेन्द्र श्रेष्ठ	कार्यालय सचिव, उ.बा.संघ	गोरखा बजार	९८५६०४०३७८
६३.	नरेन्द्र लामा	कार्यालय प्रमुख, मनासलु संरक्षण क्षेत्र	गोरखा बजार	९८४६०४०२८४
६४.	प्रमोद कुमार थापा	ईन्चार्ज, गोरखा अर्गानिक हर्वल फार्म	गेरबुङ्ग, गोरखा	९८६९८६०५५९
६५.	तोयानाथ पौडेल	डि.व.अ., डिभिजनल वन कार्यालय	गोरखा	९८५६०४४९३६
६६.	महेश पौडेल	सा.व.अ., डिभिजनल वन कार्यालय	गोरखा	९८४६९४६८०५
तनहुँ				
६७.	केदार बराल	डि.व.अ., डिभिजनल वन कार्यालय	दमौली, तनहुँ	९८५६०६३९३५
६८.	बाबुराम उप्रेती	सा.व.अ., डिभिजनल वन कार्यालय	दमौली, तनहुँ	९८५६०६५४९५
६९.	बिमला रावत	प्रमुख, जिल्ला घरेलु कार्यालय	दमौली, तनहुँ	९८५६०६३७९५
७०.	सिता गुरुङ्ग	उद्योग बाणिज्य संघ	दमौली, तनहुँ	९८५६०६००३२
७१.	कृष्ण न्यौपाने	अध्यक्ष, फेकोफन	दमौली, तनहुँ	९८५६०६००३२
७२.	विष्णु कुमार श्रेष्ठ	संयोजक, बेल तथा फलफूल प्रशोधन उद्योग	जामुने, म्याग्दे २	९८४६०६९९३६
७३.	कविराज आजाद मिश्र	शिरोमणी आयुर्वेद फार्मसी	आँबुखैरेनी ३	९८४६५०८५९७
७४.	जुन बहादुर गुरुङ्ग	अध्यक्ष, जोगिनी सा.व.उ.स.	हिलेखर्क, आँबुखैरेनी ३	९८२७९९८९८९
७५.	नाराद गैरे	जडीबुटी कृषक	बुढकोट, भिमाद	९८४६३४६४०९
७६.	भरत लम्माढे	संयोजक, जसपुर सा.व.उ.स.	जसपुर	९८५६०६५३२४

क्र.स	नाम, थर	पद र संस्था	ठेगाना	सम्पर्क नं
			शुक्लागण्डकी १२	
कास्की				
७७.	रामकाजी श्रेष्ठ	डी.व.अ, डिभिजनल वन कार्यालय	कास्की	९८५६०३७५०७
७८.	दिरजंग गुरुङ	पोखरा मा.न.पा वार्ड नं १९	कास्की	९८५६०२९५६८
७९.	दुर्गा प्रसाद पौडेल	अध्यक्ष, बाघजुङ्ग सा.व.उ.स.	अन्नपूर्ण गा.प., कास्की	९८४६९२४४००
८०.	गम बहादुर	अध्यक्ष, लासीपाखा रानी वन समिति	अन्नपूर्ण गा.प., कास्की	९८४६०४७८५२
८१.	सूर्यनाथ अधिकारी	उपाध्यक्ष, लासीपाखा रानी वन समिति	अन्नपूर्ण गा.प., कास्की	९८४६७९९४०९
८२.	जित बहादुर बस्नेत	अध्यक्ष, काली लेक सा.व.उ.स.	कास्की	९८४६३९३०१५
८३.	कुमार गुरुङ्ग	अध्यक्ष, कालो मुढा खरीकुनासा.व.उ.स.	कास्की	९८०६१३२३१५
८४.	मुक्तिनाथ गौडेल	व्यापारी	फलेवास न.पा. ४	९८४८०४०१४९
८५.	अर्जुन खतिवडा	व्यापारी	धादिङ्ग	९८४१५९०५५६
८६.	क्षेत्र बहादुर आले मगर	व्यापारी	महाभारत गा.प, काभ्रेपलाञ्चोक	९८०४१६०३४९
८७.	अशोक सुवेदी	कर्मचारी	ACAP	९८५६०१००६५
८८.	शैलेन्द्र यादव	कर्मचारी	ACAP	९८५१०३०४७५
मनाङ				
८९.	विष्णु प्रसाद अधिकारी	डी.व.अ, डिभिजनल वन कार्यालय	मनाङ	९८४९४९७९९१
९०.	पेमा लामा	सतुवा खेती लगाएका कृषक	मनाङ	९८४६६३९२३२
९१.	तुलसी गुरुङ	निरमसी खेती लगाएका कृषक	मनाङ	९८५६०३९३३३
९२.	बाबुलाल तिरुवा	मनाङ	ACAP फिल्डस्टाफ	९८०२०३०५५७
मुस्ताङ				
९३.	रुकमागत सुवेदी	डी.व.अ, डिभिजनल वन कार्यालय	मुस्ताङ	९८५१११२६३४
९४.	धन कुमारी गुरुङ	मुस्ताङ	ACAP रेन्जर	९८५७६५०७११
नवलपुर				
९५.	पुर्णेश्वर सुवेदी	डी.व.अ, डिभिजनल वन कार्यालय	नवलपुर	९८५७०८७६३६
९६.	अजित कर्ण	डी.व.अ, डिभिजनल वन कार्यालय	नवलपरासी	९८५११६१००७
९७.	रामजी घिमिरे	शुन्दरी सा.व	गैडाकोट न.पा १४, नवलपुर	९८४७०९५०३३

**अनुसूची २ : तनहुँ, लम्जुङ र गोरखा जिल्लाका जडीबुटी सरोकारवालाबीच गरिएको
प्रमाणीकरण तथा परामर्श गोष्ठीका सहभागीहरू**

क्र.स.	नम, थर	पद र संस्था	ठेगाना	सम्पर्क नं
१.	मोहन राज काफ्ले	डि.व.अ., डिभिजनल वन कार्यालय	लम्जुङ	९८५६०४६६३०
२.	दयानिधि अर्याल	सा.व.अ., डिभिजनल वन कार्यालय	लम्जुङ	९८४५९२३१७२
३.	कुमार बहादुर गुरुङ्ग	जडीबुटी नर्सरी	ढार्चे ५, गोरखा	९८४६७५२३४६
४.	कमान सिंह गुरुङ्ग	काखोर बडा संरक्षण समिति	ढार्चे ४, गोरखा	९८६४५४३६९७
५.	धन बहादुर गुरुङ्ग	प्रधान अध्यापक	ढार्चे ४, गोरखा	९८५६०७४३३३
६.	दिल बहादुर गुरुङ्ग	अध्यक्ष, सा.व.उ.स.	ढार्चे ४, गोरखा	९८४३४४७११९
७.	जित बहादुर गुरुङ्ग	अध्यक्ष, सा.व.उ.स.	ढार्चे ४, गोरखा	
८.	सन्तोष गुरुङ्ग	अध्यक्ष, ढार्चे गाउँपालिका	ढार्चे ४, गोरखा	९८५१०१९३५३
९.	सन्त बहादुर गुरुङ्ग	जडीबुटी व्यापारी	ढार्चे ४, गोरखा	९८६०४१०६३७
१०.	रेवन गुरुङ्ग	जडीबुटी व्यापारी	ढार्चे ४, गोरखा	
११.	जित बहादुर गुरुङ्ग	जडीबुटी व्यापारी	ढार्चे ४, गोखा	
१२.	रमेश गुरुङ्ग	जडीबुटी व्यापारी	ढार्चे ५, गोरखा	९८४६७२७७२२
१३.	कृष्ण प्रसाद न्यौपाने	अध्यक्ष, फेकोफन	व्यास, तनहुँ	
१४.	कृष्ण प्रसाद ढकाल	महाशाखा प्रमुख, प्रदेश उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	गण्डकी प्रदेश, कास्की	
१५.	तोयानाथ पौडेल	डिजिभिजन वन अधिकृत	डिजिभिजन वन कार्यालय, गोरखा	९८५६०४०१३६
१६.	महेश पौडेल	सहायक वन अधिकृत	डिजिभिजन वन कार्यालय, गोरखा	९८४६१४६८०५
१७.	कृष्ण प्रसाद अर्याल	अधिकृत	डिजिभिजन वन कार्यालय, लम्जुङ्ग	९८५६०५२०७९
१८.	मुकुन्द अधिकारी	उपसचिव, प्रदेश उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	गण्डकी प्रदेश, कास्की	
१९.	हरिवंश न्यौपाने	सहायक वन अधिकृत, प्रदेश उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	गण्डकी प्रदेश, कास्की	
२०.	राजेन्द्र न्यौपाने	उपसचिव, प्रदेश उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	गण्डकी प्रदेश, कास्की	९८४१३४२२४८
२१.	बाबुराम उप्रेती	सहायक वन अधिकृत	डिजिभिजन वन कार्यालय, तनहुँ	९८५६०६५४१५
२२.	चुडामणि बराल	सहायक वन अधिकृत	डिजिभिजन वन कार्यालय, तनहुँ	९८५६०६५४१८
२३.	विजय चन्द्र देवकोटा	सहायक वन अधिकृत	डिजिभिजन वन कार्यालय, तनहुँ	९८५११६४३५२
२४.	बिमल शर्मा	व्यावस्थापक, अध्ययन टोली	चितवन	
२५.	बबिन थापा	सर्भेण्डर, अध्ययन टोली	काठमाडौं	९८६३०९२५८८
२६.	सयब मियाँ	सर्भेण्डर, अध्ययन टोली	तनहुँ	९८६४४६१६१२
२७.	रोशनी रानाभाट	विद्यार्थी	लम्जुङ्ग	९८६४८३८४४७
२८.	सन्जीव कुमार श्रेष्ठ	उद्यम विशेषज्ञ, अध्ययन टोली	बाग्लुङ्ग	९८५११६३५३०
२९.	खडानन्द शर्मा	टोली प्रमुख, अध्ययन टोली	चितवन	९८४५५४७१२६

अनुसूची ४: गण्डकी प्रदेशका जिल्लाहरूमा पाइने न्यापारिक महत्वका जडीबुटीहरू

क्र.स.	जडीबुटीको नाम	गोरखा	तनहुँ	कास्की	पर्वत	बाग्लुङ	म्याग्दी	लम्जुङ्ग	स्याङ्गजा	नवलपुर	मनाङ	मुस्ताङ
१	राजवृक्ष		*							*		
२	रक्तमूल					*						
३	स्यालधोती									*		
४	सेतो मूसली	*							*			
५	सिलाजीत					*						
६	सेतक चिनी	*				*		*	*			
७	सोमलता	*										*
८	साधारण च्याउ					*	*		*			*
९	सुनाखरी जिवन्ती	*							*			
१०	सुनपाती									*		*
११	सुनकाउली									*		
१२	सर्पगन्धा	*	*	*	*					*		
१३	सजिवन	*	*						*	*		
१४	सल्लो									*		
१५	सतुवा	*			*	*	*	*				*
१६	सजीवन									*		
१७	सुगन्धवाल	*	*	*	*	*	*	*	*		*	
१८	सुगन्धकोकिला		*			*			*			
१९	रुदिलो									*		
२०	श्रीखण्ड सेतो चन्दन		*									
२१	भ्याउ	*	*	*	*	*			*			*
२२	घुसुरे		*									
२३	घण्टीफुल									*		

क्र.स.	जडीबुटीको नाम	गोरखा	तनहुँ	कास्की	पर्वत	बागलुङ	म्याग्दी	लम्जुङ्ग	स्याङ्जा	नवलपुर	मनाङ	मुस्ताङ
२४	घोलटापे		*	*	*					*		
२५	छतिवन		*	*						*		
२६	टोटला फुल	*										
२७	टाँकी								*	*		
२८	ठूलो ओखति					*			*			
२९	ठोटने							*				
३०	ठुलो वन लसुन					*						
३१	डुमर									*		
३२	डाले चुक	*									*	*
३३	बरो	*	*	*		*		*		*		
३४	बेल		*						*	*		
३५	बेथे									*		
३६	बोभो	*	*	*	*	*	*	*	*	*		*
३७	बाँस		*						*			
३८	बाजरा					*						
३९	बाँको									*		
४०	बज्रदन्ती					*						
४१	बुकिफुल	*										*
४२	दार	*										
४३	दाल चिनी							*	*			
४४	दुवो,									*		
४५	दतिवन									*		
४६	दहिकाम्ले									*		
४७	दुधेभार									*		
४८	दुधेलहरा									*		
४९	अरगेली	*										

क्र.स.	जडीबुटीको नाम	गोरखा	तनहुँ	कास्की	पर्वत	बागलुङ	म्याग्दी	लम्जुङ्ग	स्याङ्गजा	नवलपुर	मनाङ	मुस्ताङ
५०	असुरो		*	*	*				*	*		
५१	अंगेरि					*						
५२	अमला	*	*	*	*	*		*	*	*		
५३	अमलवेद	*				*	*					
५४	ओखर फल	*		*		*					*	*
५५	आँक		*						*			
५६	आँखातरे		*									
५७	आकाशवेली लहरा					*			*	*		
५८	आख्खेभार									*		
५९	अम्रिसो		*						*			
६०	अजिउ					*						
६१	अतिस	*				*	*	*			*	*
६२	अल्लो	*	*						*			
६३	अश्वगन्धा									*		
६४	मेल					*			*			
६५	मैन						*					
६६	मुडुलो									*		
६७	मोथेभार									*		
६८	मालती									*		
६९	मजिठो	*	*	*	*	*		*	*		*	
७०	मधेशी खिर्रो			*								
७१	भूतकेस	*									*	
७२	भृङ्गराज									*		
७३	भुट्टी									*		
७४	भोजपत्र										*	*
७५	भोर्ला		*		*							

क्र.स.	जडीबुटीको नाम	गोरखा	तनहुँ	कास्की	पर्वत	बागलुङ	म्याग्दी	लम्जुङ्ग	स्याङ्गजा	नवलपुर	मनाङ	मुस्ताङ
७६	भकिम्लो		*	*	*							
७७	भरीचयाउ									*		
७८	भ्याकुर	*	*	*	*						*	
७९	नागेश्वर, नारेश्वर	*										
८०	नागबेली	*	*	*		*	*	*	*			
८१	जटामासी	*				*	*	*			*	*
८२	जमाने मान्द्रो	*										
८३	जामुन			*								
८४	जीवन्ती, सुनगाभा		*		*					*	*	
८५	जलुका									*		
८६	वटुलपाते									*		
८७	वावियो			*					*			
८८	वन मरौटी									*		
८९	वन मरिच									*		
९०	वन मुला	*						*			*	*
९१	वन मर्कै					*						
९२	वन प्याज	*										
९३	वन जिरा	*				*						*
९४	वन लसुन	*					*	*			*	*
९५	वन करेला	*				*						
९६	वन तरुल	*	*	*	*				*		*	
९७	वन केरा		*									
९८	वयर			*	*							
९९	पैयू	*										
१००	पदमचाल	*				*	*				*	*
१०१	पामारोजा									*		

क्र.स.	जडीबुटीको नाम	गोरखा	तनहुँ	कास्की	पर्वत	बागलुङ	म्याग्दी	लम्जुङ्ख	स्याङ्गजा	नवलपुर	मनाङ	मुस्ताङ
१०२	पाँचऔले					*						*
१०३	पानीअमला		*	*				*	*			
१०४	पाखनवेद	*	*	*	*	*		*	*		*	*
१०५	पुदिना			*	*	*			*	*		
१०६	रिठ्ठा		*	*					*	*		
१०७	सिरु		*									
१०८	सिस्नो					*			*	*		*
१०९	सिमली		*	*								
११०	सिन्दुरे			*								
१११	सिपिलकान		*							*		
११२	सिल टिमुर	*			*	*		*	*			
११३	सिलाजित	*			*		*					*
११४	सिउडी			*						*		
११५	सिकाकाई									*		
११६	घिउकुमारी		*	*	*				*	*		
११७	टिमुर	*	*	*	*	*		*	*	*		*
११८	ठिंगुरेसल्ला	*										*
११९	बिलाउने		*							*		
१२०	दियाले									*		
१२१	भिरमह						*					*
१२२	निरमसी	*					*	*				*
१२३	नीम								*	*		
१२४	निउरो									*		
१२५	निखनक्षी					*						
१२६	विष	*				*	*	*				*
१२७	विषमा				*	*	*				*	

क्र.स.	जडीबुटीको नाम	गोरखा	तनहुँ	कास्की	पर्वत	बागलुङ	म्याग्दी	लम्जुङ्ग	स्याङ्गजा	नवलपुर	मनाङ	मुस्ताङ
१२८	विषफेज	*										
१२९	बिहि									*		
१३०	पिपला		*		*	*		*	*	*		
१३१	पिपलापीपली	*										
१३२	पित्तकण्डा									*		
१३३	चिराईतो	*	*	*	*	*	*	*	*		*	*
१३४	चिनाभार									*		
१३५	चिउरी		*		*					*		*
१३६	तितेपाती		*	*	*			*	*			*
१३७	खिर्रो			*								
१३८	शिवलिङ्गी									*		
१३९	शिकारीलहरा									*		
१४०	लेमनग्रास									*		
१४१	लौठसल्ला	*					*	*			*	*
१४२	लज्जावती भार		*	*						*		
१४३	लप्सी		*	*								
१४४	यासागुम्बा	*					*	*			*	*
१४५	इन्द्रजौ		*							*	*	
१४६	ऐसेलु		*	*					*			
१४७	एक्लेबिर	*										
१४८	चरी अमिलो					*						
१४९	चौतारो				*							
१५०	चरिम्लो				*							
१५१	चुत्रो दारुहल्दी	*	*	*	*	*			*			*
१५२	कुरकुरे									*		
१५३	केमेलिना									*		

क्र.स.	जडीबुटीको नाम	गोरखा	तनहुँ	कास्की	पर्वत	बागलुङ	म्याग्दी	लम्जुङ्ग	स्याङ्गजा	नवलपुर	मनाङ	मुस्ताङ
१५४	केतुकी		*	*						*		*
१५५	कुटुकी	*				*	*	*			*	*
१५६	कमरे लहरा									*		
१५७	कुमकुम									*		
१५८	कोइरालो		*						*			
१५९	काफल	*	*	*				*		*		
१६०	कालटाउके									*		
१६१	कालो मूसली	*	*		*			*		*		
१६२	कालो सिलाजीत					*						
१६३	कालो हलेदो									*		
१६४	काउसो				*					*		
१६५	काउलो बोका	*			*	*		*		*		
१६६	काकोलीजरा					*						
१६७	कन्टकारी		*	*						*		
१६८	कन्चर्ने									*		
१६९	कपासे भुलो					*						
१७०	कुरिलो	*	*	*	*	*		*	*	*	*	
१७१	कचुर	*										
१७२	कुकुर तरुल	*									*	
१७३	कुकुरडाइनो		*	*						*		
१७४	तेजपात	*	*	*	*	*		*	*			
१७५	तोप्रे झार					*				*		
१७६	तलसी पत्र					*						
१७७	तीतो कमरा					*						
१७८	तुलसी			*	*				*	*		
१७९	गुरासको बोका					*						

क्र.स.	जडीबुटीको नाम	गोरखा	तनहुँ	कास्की	पर्वत	बागलुङ	म्याग्दी	लम्जुङ्ग	स्याङ्गजा	नवलपुर	मनाङ	मुस्ताङ
१८०	गुरास फुल	*		*		*						*
१८१	गोलाईची									*		
१८२	गामाडोल	*										
१८३	गाईतिहारे									*		
१८४	गाईखुरे									*		
१८५	गाउजो									*		
१८६	गुना मागर											
१८७	गुजर गानो				*					*		
१८८	गुज्रो	*	*	*	*			*	*	*		
१८९	गुल्छी च्याउ	*				*	*	*				
१९०	खर		*	*								
१९१	खयर		*	*	*							
१९२	धैयरो			*								
१९३	धुपी	*								*	*	*
१९४	धसिग्रै	*										
१९५	धतुरो									*		
१९६	हरौ	*	*	*		*		*		*		
१९७	हडचुर			*						*		
१९८	हाडे लसुन					*				*		
१९९	हलहले	*										
२००	थाकल									*		
२०१	चिचि											*
२०२	जिमबा											*
२०३	तोरा											*
२०४	गाँजा											*
२०५	रोजा											*

अनुसूची ५: गण्डकी प्रदेश अन्तर्गतका जिल्लाहरूमा पाईने महत्वपूर्ण जडीबुटीको पकेट क्षेत्र, संभावित क्षेत्रफल लगायत भौतिक पूर्वाधारहरू अवस्था

जिल्ला: तनहुँ

क्र.स	जिडीबुटीको नाम	पाईने क्षेत्रहरू	जिल्ला	गाउँपालिका /नगरपालिका र वडानं	संकलन गर्न सकिने अनुमानित परिमाण के.जी	यस क्षेत्रभित्र संकलन केन्द्र, प्रशोधन केन्द्र,उद्योग आदि छैन		जडीबुटी खेती गर्न सकिने संभाव्य स्थान, गाउँपालिका	कैफियत
						छ भने के को छ ?	छैन		
१	टिमुर	हिलेखर्क	तनहु	आँबुखैरेनी ६	३०००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
२	असुरो	जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु		२००००		छैन		
३	नुन ढिकी	सुन्दर सा व	तनहु	व्यास ६	१००		छैन		
४	चिउरी	जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु		५००		छैन		
५	तितेपाती	जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु		३००००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
६	पाखणवेद	हिलेखर्क	तनहु	आँबुखैरेनी ६	१००		छैन		
७	बेल	भिरपानी सा.व.	तनहु	म्याग्दे गा पा २	९०००	बेल प्रशोधन उद्योग		पाईने क्षेत्रहरू	
		उमाचोक सा.व.	तनहु	म्याग्दे गा पा २	६०००				
		पोसेली सा.व.	तनहु	म्याग्दे गा पा १	५०००				
		बर्च्याङ सा. व.	तनहु	म्याग्दे गा पा १	७०००				
		ज्याङट्याङ सा.व.	तनहु	म्याग्दे गा पा २	८०००			पाईने क्षेत्रहरू	
		सिद्ध बतासन सा.व.	तनहु	म्याग्दे गा पा ३	२०००				
		जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु		३००००				
८	काउलो	हिलेखर्क	तनहु	आँबुखैरेनी ६	२००		छैन		
९	तेजपात दालचिनी	अकला (पकेट क्षेत्र)	तनहु	म्याग्दे गा पा	२०००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
१०	हरो	जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु		१०००		छैन		
११	अमला	जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु		१०००		छैन		
१२	सिरु	जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु		१००००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
१३	मैनगट्टा	म्याग्दे गा पा	तनहु		१००		छैन		
१४	चिराइतो	हिलेखर्क	तनहु	आँबुखैरेनी ६	२००		छैन		

क्र.स	जिडीबुटीको नाम	पाईने क्षेत्रहरू	जिल्ला	गाउँपालिका /नगरपालिका र वडा नं	संकलन गर्न सकिने अनुमानित परिमाण के.जी	यस क्षेत्रभित्र संकलन केन्द्र, प्रशोधन केन्द्र,उद्योग आदि छ छैन		जडीबुटी खेती गर्न सकिने संभाव्य स्थान, गाउँपालिका	कैफियत
						छ भने के को छ ?	छैन		
१५	इन्द्रजौ	मान्ड	तनहु		२००		छैन		
		हिलेखर्क	तनहु	आँबुखैरेनी ६			छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
१६	बोभो	हिलेखर्क	तनहु	आँबुखैरेनी ६	१००		छैन		
१७	कुरिलो	जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु		५००		छैन		
१८	बरो	जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु		१०००		छैन		
१९	जीवन्ती सुनगाभा	हिलेखर्क	तनहु	आँबुखैरेनी ६	१००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
२०	घोलटापे	जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु		५०००		छैन		
२१	सजिवन	जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु		२०००		छैन		
२२	बिलाउने	जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु		३०००		छैन		
२३	लज्जावतीभर	जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु		३०००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
२४	मजिठो	हिलेखर्क	तनहु	आँबुखैरेनी ६	२००		छैन		
२५	कालो मुसली	हिलेखर्क	तनहु	आँबुखैरेनी ६	१००		छैन		
२६	सिलाजित	म्याग्दे गा पा	तनहु		१००		छैन	म्याग्दे गा पा	
२८	पिपला	हिलेखर्क	तनहु	आँबुखैरेनी ६	२००		छैन		
२९	सर्पगन्धा	हिलेखर्क	तनहु	आँबुखैरेनी ६	१००		छैन		
		बुढाकोट	तनहु	भिमाद			छैन		
३०	सुगन्धकोकिला	बुढाकोट	तनहु	भिमाद	१००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
३१	एकलेविर	सुन्दर सा ब	तनहु	व्यास ६	१००		छैन	व्यास ६	
३२	श्रीखण्ड सेतो चन्दन	म्याग्दे गा पा	तनहु				छैन		
३३	सुगन्धवाल	बुढाकोट	तनहु	भिमाद	१००		छैन		
३४	वनतरुल	जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु		१०००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
३५	खयर	जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु		१००००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
३६	गुरास फुल	हिलेखर्क	तनहु	आँबुखैरेनी	५००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
३७	नागबेली	जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु		१०००		छैन		

क्र.स	जिडीबुटीको नाम	पाईने क्षेत्रहरू	जिल्ला	गाउँपालिका /नगरपालिका र वडा नं	संकलन गर्न सकिने अनुमानित परिमाण के.जी	यस क्षेत्रभित्र संकलन केन्द्र, प्रशोधन केन्द्र,उद्योग आदि छ छैन		जडीबुटी खेती गर्न सकिने संभाव्य स्थान, गाउँपालिका	कैफियत
						छ भने के को छ ?	छैन		
२८	कन्टकारी	जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु		५०००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
३९	गुर्जो	जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु		१००००		छैन		
४०	राजवृक्ष	हिलेखर्क	तनहु	आँबुखैरेनी ६	१०००		छैन		
		म्याग्दे गा पा	तनहु				छैन		
४१	खिर्छो	जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु		५०००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
४२	आँक	जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु		२००		छैन		
४३	पानीअमला	जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु		२००००		छैन		
४४	भकिम्लो	जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु		५०००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
४५	चुत्रो	हिलेखर्क	तनहु	आँबुखैरेनी	५००		छैन		
		जसपुर	तनहु	सुक्लागण्डकी १२			छैन		
४६	घिउकुमारी	जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु		१०००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
४७	सिप्लिकान	जसपुर	तनहु	सुक्लागण्डकी १२	१०००		छैन		
		जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु				छैन		
४८	घुसुरे	जसपुर	तनहु	सुक्लागण्डकी १२	२००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
४९	सिस्तु	जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु		१००००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
५०	कुक्रुडाइनो	जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु		१०००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
५१	भ्याकुर	जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु		२०००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
५२	काफल	जिल्लाका सबै ठाउँ	तनहु		१०००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	

जिल्ला: गोरखा

क्र. स	जिल्लामा जिडीबुटीको नाम	जडीबुटी पाईने क्षेत्रहरू	जिल्ला	गाउँपालिका /नगरपालिका र वडा नं	संकलन गर्न सकिने	यस क्षेत्रभित्र संकलन केन्द्र, प्रशोधन केन्द्र,उद्योग आदि छ छैन	जडीबुटी खेती गर्न सकिने संभाव्य स्थान, गाउँपालिका	कैफियत
--------	-------------------------	--------------------------	--------	--------------------------------	------------------	---	---	--------

					अनुमानित परिमाण T	छ भने के को छ ?	छैन		
१	सेतक चिनी	अजिरकोट गा पा	गोरखा	१,२	२००००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
		सुलिकोट गा पा	गोरखा	१,२	२५०००		छैन		
		धार्चे गा पा	गोरखा	१,२	२५०००		छैन		
		चुमनुब्री गा पा	गोरखा	१,५	१२०००		छैन		
२	सतुवा	अजिरकोट गा पा (पकेट क्षेत्र)	गोरखा	१,२	३०००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
		सुलिकोट गा पा	गोरखा	१,२	५०००		छैन		
		धार्चे गा पा (पकेट क्षेत्र)	गोरखा	१,२	१००००		छैन		
		चुमनुब्री गा पा	गोरखा	१,५	८०००		छैन		
३	जटामासी	अजिरकोट गा पा	गोरखा	१,२	३०००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
		सुलिकोट गा पा	गोरखा	१,२	५०००		छैन		
		धार्चे गा पा	गोरखा	१,२	१००००		छैन		
		चुमनुब्री गा पा	गोरखा	१,५	९०००		छैन		
४	वन लसुन	अजिरकोट गा पा	गोरखा	१,२	१००००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
		सुलिकोट गा पा	गोरखा	१,२	५०००		छैन		
		धार्चे गा पा	गोरखा	१,२	१००००		छैन		
		चुमनुब्री गा पा	गोरखा	१,५	७०००		छैन		
५	नागबेली	अजिरकोट गा पा	गोरखा	१,२	२०००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
		सुलिकोट गा पा	गोरखा	१,२	६०००		छैन		
		धार्चे गा पा	गोरखा	१,२	११०००		छैन		
		चुमनुब्री गा पा	गोरखा	१,५	८०००		छैन		
६	अल्लो	अजिरकोट गा पा	गोरखा	१,२	२००००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	

क्र. स	जिल्लामा जडीबुटीको नाम	जडीबुटी पाईने क्षेत्रहरू	जिल्ला	गाउँपालिका /नगरपालिका र वडा नं	संकलन गर्न सकिने अनुमानित परिमाण	यस क्षेत्रभित्र संकलन केन्द्र, प्रशोधन केन्द्र, उद्योग आदि छु छैन		जडीबुटी खेती गर्न सकिने संभाव्य स्थान, गाउँपालिका	कैफियत
						छु भने के को छ ?	छैन		
		सुलिकोट गा पा	गोरखा	१,२	३०००		छैन		
		धार्चे गा पा	गोरखा	१,२	७०००		छैन		
		चुमनुब्री गा पा	गोरखा	१,५	७०००		छैन		
७	मजिठो	अजिरकोट गा पा	गोरखा	१,२	५०००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
		सुलिकोट गा पा	गोरखा	१,२	९०००		छैन		
		धार्चे गा पा	गोरखा	१,२	१२०००		छैन		
		चुमनुब्री गा पा	गोरखा	१,५	७०००		छैन		
८	पाखनवेद	अजिरकोट गा पा	गोरखा	१,२	३००००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
		सुलिकोट गा पा	गोरखा	१,२	२५०००		छैन		
		धार्चे गा पा	गोरखा	१,२	३५०००		छैन		
		चुमनुब्री गा पा	गोरखा	१,५	१५००		छैन		
९	कालो मूसली	अजिरकोट गा पा	गोरखा	१,२	४००००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
		सुलिकोट गा पा	गोरखा	१,२	३००००		छैन		
		धार्चे गा पा	गोरखा	१,२	४५०००		छैन		
		चुमनुब्री गा पा	गोरखा	१,५	२५०००		छैन		
१०	सेतो मूसली	अजिरकोट गा पा	गोरखा	१,२	१००००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
		सुलिकोट गा पा	गोरखा	१,२	२००००		छैन		
		धार्चे गा पा	गोरखा	१,२	३००००		छैन		
		चुमनुब्री गा पा	गोरखा	१,५	१८०००		छैन		

क्र. स	जिल्लामा जडीबुटीको नाम	जडीबुटी पाईने क्षेत्रहरू	जिल्ला	गाउँपालिका /नगरपालिका र वडा नं	संकलन गर्न सकिने अनुमानित परिमाण	यस क्षेत्रभित्र संकलन केन्द्र, प्रशोधन केन्द्र, उद्योग आदि छु छैन		जडीबुटी खेती गर्न सकिने संभाव्य स्थान, गाउँपालिका	कैफियत
						छु भने के को छ ?	छैन		
११	धसिग्रैं	अजिरकोट गा पा	गोरखा	१,२	२००००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
		सुलिकोट गा पा	गोरखा	१,२	२५०००		छैन		
		धार्चे गा पा	गोरखा	१,२	२५०००		छैन		
		चुमनुब्री गा पा	गोरखा	१,५	२००००		छैन		
१२	चिराईतो	अजिरकोट गा पा पकेट क्षेत्र	गोरखा	१,२	५००००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
		सुलिकोट गा पा	गोरखा	१,२	४५०००		छैन	ध्याचोक	
		धार्चे गा पा	गोरखा	१,२	६००००		छैन		
		चुमनुब्री गा पा	गोरखा	१,५	४००००		छैन		
१३	निरमसी	अजिरकोट गा पा	गोरखा	१,२	२००००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
		सुलिकोट गा पा	गोरखा	१,२	१५०००		छैन		
		धार्चे गा पा	गोरखा	१,२	३००००		छैन		
		चुमनुब्री गा पा	गोरखा	१,५	१५०००		छैन		
१४	हलहले	लाप्राक	गोरखा	धार्चे गा पा ४	२२००		छैन	लाप्राक	
		गुम्दा	गोरखा	धार्चे गा पा ५	२५००		छैन		
		लापु	गोरखा	धार्चे गा पा ७	७००		छैन		
१५	यासागुम्बा	लाप्राक	गोरखा	धार्चे गा पा ४	२००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
		गुम्दा	गोरखा	धार्चे गा पा ५	१००		छैन		
		लापु	गोरखा	धार्चे गा पा ७	८०		छैन		
१६	वन करेला	लाप्राक	गोरखा	धार्चे गा पा ४	१००००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	

क्र. स	जिल्लामा जडीबुटीको नाम	जडीबुटी पाईने क्षेत्रहरू	जिल्ला	गाउँपालिका /नगरपालिका र वडा नं	संकलन गर्न सकिने अनुमानित परिमाण	यस क्षेत्रभित्र संकलन केन्द्र, प्रशोधन केन्द्र, उद्योग आदि छ छैन		जडीबुटी खेती गर्न सकिने संभाव्य स्थान, गाउँपालिका	कैफियत
						छ भने के को छ ?	छैन		
		गुम्दा	गोरखा	धार्चे गा पा ५	८०००		छैन		
		लापु	गोरखा	धार्चे गा पा ७	७००		छैन		
१७	धुपी	लाप्राक	गोरखा	धार्चे गा पा ४	१००००		छैन	लाप्राक	
१८	टिमुर	लाप्राक	गोरखा	धार्चे गा पा ४	२०००		छैन	लाप्राक	
१९	सुगन्धवाल	लाप्राक	गोरखा	धार्चे गा पा ४	१०००		छैन	लाप्राक	
२०	चुत्रो	लाप्राक	गोरखा	धार्चे गा पा ४	१००००		छैन	लाप्राक	
२१	कुटकी	लाप्राक	गोरखा	धार्चे गा पा ४	१००		छैन	लाप्राक	
२२	भुतकेश	लाप्राक	गोरखा	धार्चे गा पा ४	१०००		छैन	लाप्राक	
२३	बाँस औले	लाप्राक	गोरखा	धार्चे गा पा ४	१५००		छैन	लाप्राक	
२४	पदमचाल	लाप्राक	गोरखा	धार्चे गा पा ४	१०००		छैन	लाप्राक	
२५	अमलवेद	लाप्राक	गोरखा	धार्चे गा पा ४	२०००		छैन	लाप्राक	
२६	सुनपाति	लाप्राक, गुम्दा, लापु	गोरखा	धार्चे गा पा ४, ५, ७	२००००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
२७	बिस्मा	लाप्राक, गुम्दा, लापु	गोरखा	धार्चे गा पा ४, ५, ७	१०००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
२८	सुनाखरी	लाप्राक, गुम्दा, लापु	गोरखा	धार्चे गा पा ४, ५, ७	१०००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
२९	खिरौला	लाप्राक, गुम्दा, लापु	गोरखा	धार्चे गा पा ४, ५, ७	१५००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
३०	लौठसल्ला	लाप्राक, गुम्दा, लापु	गोरखा	धार्चे गा पा ४, ५, ७	२००००		छैन	पाईने क्षेत्रहरू	
३१	टोटला फुल	लाप्राक, गुम्दा, लापु	गोरखा	धार्चे गा पा ४, ५, ७	५०		छैन	लाप्राक	
३२	बुकिफुल	चुमनुब्री गा पा	गोरखा	१, ५	२५००		छैन	लाप्राक	
३३	सिस्नु	धार्चे गा पा “ “	गोरखा		२५००	पाउडर उद्योग			

क्र. स	जिल्लामा जडीबुटीको नाम	जडीबुटी पाईने क्षेत्रहरू	जिल्ला	गाउँपालिका /नगरपालिका र वडा नं	संकलन गर्न सकिने अनुमानित परिमाण	यस क्षेत्रभित्र संकलन केन्द्र, प्रशोधन केन्द्र, उद्योग आदि छ छैन		जडीबुटी खेती गर्न सकिने संभाव्य स्थान, गाउँपालिका	कैफियत
						छ भने के को छ ?	छैन		
३४	ठिगुरेसल्ला	लाप्राक ,गुम्दा, लापु	गोरखा	धार्चे गा पा ४,५,७	४००		छैन		
३५	विषफेज	धार्चे गा पा	गोरखा	१,२, ४,५,७	१५००		छैन		
३६	पिपलापीपली	धार्चे गा पा	गोरखा	१,२, ४,५,७	८००		छैन		
३७	काउलो बोक्रा	धार्चे गा पा	गोरखा	१,२, ४,५,७	१००		छैन		
३८	कुरिलो जरा	धार्चे गा पा	गोरखा	१,२, ४,५,७	२०००		छैन		
३२	तेजपात	धार्चे गा पा (जिल्लाका सबै ठाँउ)	गोरखा	१,२, ४,५,७	२५००		छैन		
३३	गुल्छी च्याउ	धार्चे गा पा	गोरखा	१,२, ४,५,७	९००		छैन		
३४	वन तरूल	धार्चे गा पा (जिल्लाका सबै ठाँउ)	गोरखा	१,२, ४,५,७	१००		छैन		
३५	कुकुर तरूल	धार्चे गा पा “ “	गोरखा	१,२, ४,५,७	५०		छैन		
३६	भ्याकुर	धार्चे गा पा “ “	गोरखा	१,२, ४,५,७	२००		छैन		
३७	बोभो	धार्चे गा पा “ “	गोरखा	१,२, ४,५,७	१५००		छैन		
३८	सिलाजित	धार्चे गा पा	गोरखा	१,२, ४,५,७	५०		छैन		
३९	खिरो	धार्चे गा पा “ “	गोरखा	१,२, ४,५,७	२००		छैन		
४०	बरो	धार्चे गा पा “ “	गोरखा	१,२, ४,५,७	१५००		छैन		
४१	हरो	धार्चे गा पा “ “	गोरखा	१,२, ४,५,७	१०००		छैन		
४२	अमला फल	धार्चे गा पा “ “	गोरखा	१,२, ४,५,७	२५००		छैन		
४३	जमाने मान्द्रो	धार्चे गा पा “ “	गोरखा	१,२, ४,५,७	५००		छैन		

क्र. स	जिल्लामा जडीबुटीको नाम	जडीबुटी पाईने क्षेत्रहरू	जिल्ला	गाउँपालिका /नगरपालिका र वडा नं	संकलन गर्न सकिने अनुमानित परिमाण	यस क्षेत्रभित्र संकलन केन्द्र, प्रशोधन केन्द्र, उद्योग आदि छ छैन		जडीबुटी खेती गर्न सकिने संभाव्य स्थान, गाउँपालिका	कैफियत
						छ भने के को छ ?	छैन		
४४	गुज्रो लहरा	धार्चे गा पा “ “	गोरखा	१,२, ४,५,७	२०००		छैन		
४५	अरगेली	धार्चे गा पा “ “	गोरखा	१,२, ४,५,७	१०००		छैन		
४६	एकलेबिर	धार्चे गा पा	गोरखा	१,२, ४,५,७	८००		छैन		
४७	गामाडोल	धार्चे गा पा	गोरखा	१,२, ४,५,७	१०००		छैन		
४८	जिवन्ती	धार्चे गा पा	गोरखा	१,२, ४,५,७	२०००		छैन		
४९	सर्पगन्धा	धार्चे गा पा	गोरखा	१,२, ४,५,७	४०००		छैन		
५०	काफल बोक्रा	धार्चे गा पा	गोरखा	१,२, ४,५,७	५००		छैन		
५१	दार बोक्रा	धार्चे गा पा	गोरखा	१,२, ४,५,७	२०००		छैन		
५२	दालचिनी	धार्चे गा पा	गोरखा	१,२, ४,५,७	२५००		छैन		
५३	गुरास फुल	धार्चे गा पा	गोरखा	१,२, ४,५,७	९००		छैन		
५४	इन्द्र जौ	धार्चे गा पा “ “	गोरखा	१,२, ४,५,७	१०००		छैन		
५५	सजिवन फल	धार्चे गा पा “ “	गोरखा	१,२, ४,५,७	१५००		छैन		
५६	सोमलता	धार्चे गा पा “ “	गोरखा	१,२, ४,५,७	१५००		छैन		
५७	सल्लाको खोटो	धार्चे गा पा	गोरखा	१,२, ४,५,७	२०००		छैन		
५८	अतिस	धार्चे गा पा	गोरखा	१,२, ४,५,७	३००		छैन		
५९	कचुर	धार्चे गा पा	गोरखा	१,२, ४,५,७	२००		छैन		
६०	ओखर फल	धार्चे गा पा	गोरखा	१,२, ४,५,७	१०००		छैन		
६१	नागेश्वर	धार्चे गा पा “ “	गोरखा	१,२, ४,५,७	२००		छैन		
६२	पैयू बोक्रा	धार्चे गा पा “ “	गोरखा	१,२, ४,५,७	१०००		छैन		

क्र. स	जिल्लामा जडीबुटीको नाम	जडीबुटी पाईने क्षेत्रहरू	जिल्ला	गाउँपालिका /नगरपालिका र वडा नं	संकलन गर्न सकिने अनुमानित परिमाण I	यस क्षेत्रभित्र संकलन केन्द्र, प्रशोधन केन्द्र, उद्योग आदि छु छैन		जडीबुटी खेती गर्न सकिने संभाव्य स्थान, गाउँपालिका	कैफियत
						छु भने के को छ ?	छैन		
६३	डाले चुक	धार्चे गा पा	गोरखा	१,२, ४,५,७	१०००		छैन		
६४	वन मुला	धार्चे गा पा	गोरखा	१,२, ४,५,७	३००		छैन		
६५	वन जिरा	धार्चे गा पा	गोरखा	१,२, ४,५,७	५००		छैन		
६६	वन प्याज	धार्चे गा पा	गोरखा	१,२, ४,५,७	१५००		छैन		
६७	सिल टिमुर	धार्चे गा पा	गोरखा	१,२, ४,५,७	९००		छैन		

जिल्ला: कास्की

क्र.	जिल्लामा जडीबुटीको नाम	जडीबुटी पाईने क्षेत्रहरू	गाउँपालिका / नगरपालिका र वडा नं.	संकलन गर्न सकिने अनुमानित परिमाण के.जि	यस क्षेत्रभित्र संकलन केन्द्र, प्रशोधन केन्द्र, उद्योग आदि छ, छैन		जडीबुटी खेती गर्न सकिने संभाव्य स्थान, गाउँपालिका	कैफियत
					छ भने के को छ	छैन		
१.	अलैची	४ पकेट क्षेत्र	पो.म.न.पा १६	१००		छैन		अलैची कृषक समूहद्वारा खेती गरिएको
		क. कुर विरूवा		८०				
		ख. स्यालघारी		१०५				
		ग. डिगीगाउँ		१००				
		घ. टाडविसौ		८०				
		ड. भयाले		५०				
२.	अलैची	३ पकेट क्षेत्र	अन्नपूर्ण गा पा वडा नं ३	५०		छैन		सामुदायिक र निजी जग्गामा
	चिराइतो	क. उपल्लो माभगौडा		२०००				
	कुरिलो	ख. रैचे		५०००				
	पाषाणभेद	ग. पचैया		२०००				
	घोलटाप्रे			५०				
	गुर्जोलहरा			२५००				
	बोभो			१२००				
३	चिराइतो	लोसेपाखा रानीवन सामुदायिक वन	अन्नपूर्ण गा पा वडा नं ३	३००००				सा.वनको जग्गामा

क्र.	जिल्लामा जडीबुटीको नाम	जडीबुटी पाईने क्षेत्रहरू	गाउँपालिका / नगरपालिका र वडा नं.	संकलन गर्न सकिने अनुमानित परिमाण के.जि	यस क्षेत्रभित्र संकलन केन्द्र, प्रशोधन केन्द्र, उद्योग आदि छ छैन		जडीबुटी खेती गर्न सकिने संभाव्य स्थान, गाउँपालिका	कैफियत
					छ भने के को छ	छैन		
	मजिठो			१५००				"
	सतुवा			५००				"
	लोठसल्ला			२०००				"
	वोभो			१०				"
	पषाणभेद			१००००				"

जिल्ला: लम्जुङ

क्र.स	जिल्लामा जडीबुटीको नाम	जडीबुटी पाईने क्षेत्रहरू (.....)	जिल्ला	गाउँपालिका / नगरपालिका र वडा नं	संकलन गर्न सकिने अनुमानित परिमाण के.जि	यस क्षेत्रभित्र संकलन केन्द्र, प्रशोधन केन्द्र, उद्योग आदि छ छैन		जडीबुटी खेती गर्न सकिने संभाव्य स्थान, गाउँपालिका	कैफियत
						छ भने के को छ ?	छैन		
१	अलेचि	मर्स्याङ्दी गाउँपालिका	लम्जुङ्ग	१ देखी ९	३०० quintal		*	मर्स्याङ्दी गाउँपालिका	
		दोर्दी गाउँपालिका		४,५,६,७ र ८	२०० quintal				
		बेशिशहर नगरपालिका		४,५ र १०	१०० quintal				
२	बन लसुन	बारा पोखरि	"	मर्स्याङ्दी -८	१०० quintal		*	घेर्मु, भुस्मे, छिन्खोला	
		घेर्मु, भुस्मे							
३	यार्शगुम्बा	बारापोखरी, घेर्मु	"	मर्स्याङ्दी -८	४० देखी ५० केजी		*	पाइने गाबिस	

		बुर्ती गाउँपालिका							
४	जटामसी	भुल्भुले, घेर्मु	"	मर्स्याङ्दी ४,७ र ८	१०० quintal		*	"	
५	सतुवा	भुल्भुले, घेर्मु	"	मर्स्याङ्दी ४,७ र ८	४० quintal		*	"	
६	लोठ सल्ला	घेर्मु, (सन्जापु र हिमालि सामुदायिक बन)	"	मर्स्याङ्दी -५	१ quintal		*	घेर्मु	
७	अमृसो	दोर्दि		मर्स्याङ्दी -१	१ quintal				
		हराबोट		राइनास्-८	१ quintal		*	पाइने गाबिस	
८	पाँचऔले	क्वोलसोथार गाउँपालिक	"	४,५,६ र ८	१०० K.G.		*	"	
		दुधपोखरी गाउँपालिका							

जिल्ला: म्याग्दी

क्र.	जिल्लामा जडीबुटीको नाम	जडीबुटी पाईने क्षेत्रहरू (.....)	गाउँपालिका/नगरपालिका र वडा नं.	संकलन गर्न सकिने अनुमानित परिमाण के.जि	यस क्षेत्रभित्र संकलन केन्द्र, प्रशोधन केन्द्र, उद्योग आदि छ छैन		जडीबुटी खेती गर्न सकिने संभाव्य स्थान, गाउँपालिका	कैफियत
					छ भने के को छ	छैन		
१	सतुवा	धौलागिरी गा.पा,		५००			धौलागिरी गा.पा,	धौलागिरी गा.पा, मा १६०००० बिरुवा लगाइएको
		मालिका गा.पा		६०००				मालिका गा.पा मा ५०००० बिरुवा लगाइएका
		मगला गा.पा		६००				
		रघुगंगा गा.पा		७०००				
२	खिरौला	मंगला गा.पा		९५००			धौलागिरी गा.पा,	
		धौलागिरी गा.पा		१७००				
३	यार्सा गुम्वा	धौलागिरी गा.पा		५			अन्नपूर्ण गा.पा	
		अन्नपूर्ण गा.पा		१५				
४	चिराइतो	बेनि न.पा		२५००				
	„	मगला गा.पा		२०००			सबै ठाँउमा	
५	टिमुर	तोरेपानी -(घतान)		१००००	केलाउने,सुकाउने र ग्रेडिङ गन		तोरेपानी -(घतान)	
		दाना		९०००				
		भुरुङ्गतातोपानी		८०००				
		दरवाङ्ग		१००००				

क्र.	जिल्लामा जडीबुटीको नाम	जडीबुटी पाईने क्षेत्रहरू (.....)	गाउँपालिका/नगरपालिका र वडा नं.	संकलन गर्न सकिने अनुमानित परिमाण के.जि	यस क्षेत्रभित्र संकलन केन्द्र, प्रशोधन केन्द्र, उद्योग आदि छ छैन		जडीबुटी खेती गर्न सकिने संभाव्य स्थान, गाउँपालिका	कैफियत
					छ भने के को छ	छैन		
७	नागवेली	बेनी न.पा		९००		✓	सबै ठाँउमा	
		धौलागिरी गा.पा		१५०००				
		अन्नपूर्ण गा.पा		१२०००				
८	गुच्चे च्याउ	रघुगंगा गा.पा		३००			रघुगंगा गा.पा	
		धौलागिरी गा.पा		७००				
		मालिका गा.पा		६००				
९	भिरमह	दाना		४०० लि.			अन्नपूर्ण गा.पा	
		गुर्जा		२००० लि				
१०	पाखनबेद	गुर्जा		१००००			धौलागिरी गा.पा	
		मोदि		१५०००			"	
		मल्कावान		१२०००				
११	सिलाजित	गुर्जा		४०			धौलागिरी गा.पा	
		मोदी		३०				
१२	निरमसी	धौलागिरी गा.पा		१४००		✓	धौलागिरी गा.पा	
१३	अलैचि	मालिका गा.पा		५००			मालिका गा. पा	
		बेनी न.पा		३००				
१४	कुटकी	दाना		५००			धौलागिरी गा.पा	
		गुर्जा		३०००				

क्र.	जिल्लामा जडीबुटीको नाम	जडीबुटी पाईने क्षेत्रहरू (.....)	गाउँपालिका/नगरपालिका र वडा नं.	संकलन गर्न सकिने अनुमानित परिमाण के.जि	यस क्षेत्रभित्र संकलन केन्द्र, प्रशोधन केन्द्र, उद्योग आदि छ छैन		जडीबुटी खेती गर्न सकिने संभाव्य स्थान, गाउँपालिका	कैफियत
					छ भने के को छ	छैन		
१५	वन लसुन	धौलागिरी गा.पा		३०००			धौलागिरी गा.पा	
		मालिका गा. पा		२५००				
१६	विषमा	गुर्जा		२०००			अन्नपूर्ण गा.पा	
		मोदी		१०००				

जिल्ला: पर्वत

क्र. सं.	जिल्लामा जडीबुटीको नाम	जडीबुटी पाईने क्षेत्रहरू (.....)	गाउँपालिका/नगरपालिका र वडा नं.	संकलन गर्न सकिने अनुमानित परिमाण के.जी	यस क्षेत्रभित्र संकलन केन्द्र, प्रशोधन केन्द्र, उद्योग आदि छ छैन		जडीबुटी खेती गर्न सकिने संभाव्य स्थान, गाउँपालिका	कैफियत
					छ भने के को छ	छैन		
१	सतुवा	मोदि गा.पा	क्याङ, भुक्ताङले	३००			जलजला	कैफियत : डिभिजनल वन कार्यालयमा विगत ५ वर्षको विवरण हेर्दा छोडपुर्जी नभएको प्राकृतिक रूपमा जडीबुटी उब्जनी भएता पनि संकलन तथा विक्री वितरण नभएको ।
		जलजला गा.पा	लेकफाट	२००				
			सालिजा	४००			मोदी -क्याङ्ग, देउपुर	
२	टिमुर	कुशमा न.पा,		२००				
		मोदि गा.पा	(देउपुर)	७००				
		फलेवास न.पा,		३००				
		विहादी		७००				
३	नागबेली	जलजला गा.पा		१५००			जलजला	

क्र. सं.	जिल्लामा जडीबुटीको नाम	जडीबुटी पाईने क्षेत्रहरू (.....)	गाउँपालिका/नगरपालिका र वडा नं.	संकलन गर्न सकिने अनुमानित परिमाण के.जी	यस क्षेत्रभित्र संकलन केन्द्र, प्रशोधन केन्द्र, उद्योग आदि छ छैन		जडीबुटी खेती गर्न सकिने संभाव्य स्थान, गाउँपालिका	कैफियत
					छ भने के को छ	छैन		
		मोदि गा.पा		७००				
४	पापनवेद	विहादी		८००			विहादी	
		पैयु		६००				
		जलजला गा.पा		५०००				
५	जटामासि	जलजला गा.पा		३००			विहादी	
६	अलैची	कुश्मा न.पा,		२००			फलेवास	
		फलेवास न.पा,		१५०				
७	कुरिलो	सवै		१५०००			सवै	
८	लौठसल्ला	जलजला गा.पा	सालिजा,	१२०००			जलजला, मोदीको माथिल्लो भाग	
		मोदि गा.पा		१००००				
९	तेजपात	सवै		१५०००			सवै	
१०	चिराइतो	जलजला, मोदी		८०००			जलजला	
११	पाँचऔले	जलजला, मोदी		२०००			जलजला	
१२	सिलटिमुर	जलजला, मोदी		६०००			मोदी, जलजला	
१३	जेठी मधु	जलजला, मोदी		५०००			जलजला	
१४	पद्मचाल	जलजला, मोदी		११०००			जलजला, मोदी	
१५	रक्तमूल	जलजला, मोदी		९००			जलजला	

जिल्ला: बाग्लुङ

क्र. सं.	जिल्लामा जडीबुटीको नाम	जडीबुटी पाईने क्षेत्रहरू (.....)	गाउँपालिका/नगरपालिका र वडा नं.	संकलन गर्न सकिने अनुमानित परिमाण के.जि	यस क्षेत्रभित्र संकलन केन्द्र, प्रशोधन केन्द्र, उद्योग आदि छ छैन		जडीबुटी खेती गर्न सकिने संभाव्य स्थान, गाउँपालिका	कैफियत
					छ भने के को छ	छैन		
१	अतिस	ताराखोला		२०००			ढोरपाटन	
		ढोरपाटन		५०००				
		निशी		४०००				
२	चिराइतो	ताराखोला		५०००			ढोरपाटन	
		तमानसखोला		८०००				
		ढोरपाटन		१५०००				
३	लौठसल्ला	ताराखोला		९००००			ताराखोला	
		ढोरपाटन		१६०००				
४	सेतकचिनि	ताराखोला		४०००		•	ताराखोला	
		ढोरपाटन		१२०००				
५	सुघन्धवाल	बा न पा		१८००		•	गल्कोट	
		ताराखोला, जैमुनि		१२०००				
		ढोरपाटन, जल्लला		२५०००				
		गल्कोट, निसि		१५०००				
६	विष	धुम्ते		३०००		•	धुम्ते	
		ताराखोला		२०००				

क्र. सं.	जिल्लामा जडीबुटीको नाम	जडीबुटी पाईने क्षेत्रहरू (.....)	गाउँपालिका/नगरपालिका र वडा नं.	संकलन गर्न सकिने अनुमानित परिमाण के.जि	यस क्षेत्रभित्र संकलन केन्द्र, प्रशोधन केन्द्र, उद्योग आदि छ छैन		जडीबुटी खेती गर्न सकिने संभाव्य स्थान, गाउँपालिका	कैफियत
					छ भने के को छ	छैन		
		ढोरपाटन		१०००				
७	विषमा	धुम्ते		३००		•	धुम्ते	
		ताराखोला		२०००				
		गल्कोट,निसि		५०००				
		ढोरपाटन		५०००				
८	सतुवा	बा न पा						
		ताराखोला					ताराखोला	
		ढोरपाटन						
		गल्कोट						
९	कुट्की	तमानसखोला,निसि		६००-७०० के.जि		•	निसि	
		ढोरपाटन						
१०	पाखनवेद	ढोरपाटन		९०००-१००००के.जि		•	निसि	
		बडिगाड, निसि						
		ताराखोला						
११	खिलौला	ताराखोला		८००००-९००००		•	ढोरपाटन	

क्र. सं.	जिल्लामा जडीबुटीको नाम	जडीबुटी पाईने क्षेत्रहरू (.....)	गाउँपालिका/नगरपालिका र वडा नं.	संकलन गर्न सकिने अनुमानित परिमाण के.जि	यस क्षेत्रभित्र संकलन केन्द्र, प्रशोधन केन्द्र, उद्योग आदि छ छैन		जडीबुटी खेती गर्न सकिने संभाव्य स्थान, गाउँपालिका	कैफियत
					छ भने के को छ	छैन		
		ढोरपाटन		७०००				
१२	पदमचाल	गल्कोट		३०००		•	गल्कोट	
		ढोरपाटन		७०००				
		काठेखोला		२०००				
		बडिगाड, निसि		३५००				
१३	धसिङ्ग्रे	ताराखोला, काठेखोला		२००००			काठेखोला	

जिल्ला: स्याङ्जा

क्र.स	जिल्लामा जडीबुटीको नाम	जडीबुटी पाईने क्षेत्रहरू	जिल्ला	गाउँपालिका /नगरपालिका र वडा नं	संकलन गर्न सकिने अनुमानित परिमाण के. जि	यस क्षेत्रभित्र संकलन केन्द्र, प्रशोधन केन्द्र, उद्योग आदि छ छैन		जडीबुटी खेती गर्न सकिने संभाव्य स्थान, गाउँपालिका	कैफियत
						छ भने के को छ ?	छैन		
१	चिराइतो	वाङसिङ देउराली	स्याङ्जा	४-आँधिखोला गा.पा	२०००		√		
२		फापरथुम	स्याङ्जा	६-आँधिखोला गा.पा	१५००		√		
३		चन्दीकालिका, सतौदरौ	स्याङ्जा	६-अर्जुनचौपारी गा.पा	२५००		√		
४		आरुखर्क	स्याङ्जा	५-अर्जुनचौपारी गा.पा	१५००		√		

क्र.स	जिल्लामा जडीबुटीको नाम	जडीबुटी पाईने क्षेत्रहरू	जिल्ला	गाउँपालिका /नगरपालिका र वडा नं	संकलन गर्न सकिने अनुमानित परिमाण के. जि	यस क्षेत्रभित्र संकलन केन्द्र, प्रशोधन केन्द्र, उद्योग आदि छु छैन		जडीबुटी खेती गर्न सकिने संभाव्य स्थान, गाउँपालिका	कैफियत
						छु भने के को छ ?	छैन		
५		पन्चमुल	स्याङ्जा	६-अर्जुनचौपारी गा. पा	५००		√		
६		सिरुबारी	स्याङ्जा	६-अर्जुनचौपारी गा. पा	२०००		√		
७	तेजपात	रत्ने	स्याङ्जा	८-वालिङ न. पा	३००००		√		
		करादी	स्याङ्जा	४-गल्याङ न. पा	१२०००		√		
८		रामकोष	स्याङ्जा	४-पुतलीबजार न. पा	५०००		√		
		हरिपाला	स्याङ्जा	४-पुतलीबजार न. पा	६०००		√		
९	चिनीविरुवा	स्याङ्जा बजार	स्याङ्जा	१-पुतलीबजार न. पा	३००		√		
१०	घिउकुमारी	स्याङ्जा बजार	स्याङ्जा	१-पुतलीबजार न. पा	१५००		√		
		रङ्गीफाट, सेतीदोभान	स्याङ्जा	५-आँधिखोला गा. पा	१२०००	√ घिउकुमारी प्रशोधन केन्द्र			
		फापरथुम	स्याङ्जा	६-आँधिखोला गा. पा	२००		√		
		सातु पसल	स्याङ्जा	१४-पुतलीबजार न. पा	३००		√		
		विरुवाअर्चले	स्याङ्जा	१,२-विरुवा न. पा	१३००		√		
	अदुवा	करादी	स्याङ्जा	४-गल्याङ न. पा	३०००		√		
		सेतीदोभान	स्याङ्जा	५-आँधिखोला गा. पा	१००००		√		
	कुरिलो	वाडसिङ देउराली	स्याङ्जा	४-आँधिखोला गा. पा	४०००		√		
		पातलेखर्क	स्याङ्जा	३-पुतलीबजार न. पा	२०००		√		

क्र.स	जिल्लामा जडीबुटीको नाम	जडीबुटी पाईने क्षेत्रहरू	जिल्ला	गाउँपालिका /नगरपालिका र वडा नं	संकलन गर्न सकिने अनुमानित परिमाण के. जि	यस क्षेत्रभित्र संकलन केन्द्र, प्रशोधन केन्द्र, उद्योग आदि छु छैन		जडीबुटी खेती गर्न सकिने संभाव्य स्थान, गाउँपालिका	कैफियत
						छु भने के को छु ?	छैन		
	पाचँऔले	वाङसिङ देउराली	स्याङ्जा	४-आँधिखोला गा.पा	१५०		√		
		खस्रुको लेक	स्याङ्जा	आँधिखोला गा.पा	४००		√		
	टिमुर	पेल्लाचौर	स्याङ्जा	१२-पुतलीबजार न.पा	३०००		√		
		करादी	स्याङ्जा	४-गल्याङ न.पा	२५००		√		
		रानीसरा	स्याङ्जा	३-पुतलीबजार न.पा	३५००		√		
		पुतलीखेत	स्याङ्जा	४-पुतलीबजार न.पा	१२००		√		
	सर्पगन्धा	वाङसिङ देउराली	स्याङ्जा	४-आँधिखोला गा.पा	२००		√		
		सिरुबारी	स्याङ्जा	६-अर्जुनचौपारी गा.पा	३००		√		
		स्याङ्जा बजार	स्याङ्जा	१-पुतलीबजार न.पा	८००		√		
	सुनाखरी	वाङसिङ देउराली	स्याङ्जा	४-आँधिखोला गा.पा	१०००		√		
	पाखनवेद	वाङसिङ देउराली	स्याङ्जा	४-आँधिखोला गा.पा	५०००		√		
		सिरुबारी	स्याङ्जा	६-अर्जुनचौपारी गा.पा	७०००		√		
		रातोपर	स्याङ्जा	३-पुतलीबजार न.पा	४०००		√		

**अनुसूची ६: जडीबुटी (धसिग्रे र तितेपाटी) प्रशोधन केन्द्र र संकलन केन्द्रको लागत लाभ विश्लेषण
(नमूना)**

Essential Oil (Wintergreen and Artemesia) Processing Centre Scheme		
Capacity 600 kg/day wintergreen (one batch) and Artemesia 1200 kg/day (2 batch) processing		
SN	Basic features:	
1	No wintergreen and Artemesia collectors /HHs	30
2	No of days each collectors involved in collection	160
3	Collection of Wintergreen by each Collectors(100 days@50 kgs)	5000
4	Collection of Artemesia by each collectors(60 days @ 60 kgs)	3600
5	Annual Revenues from Wintergreen by Each Collectors(NRs 12@ per kgs)	60000
6	Annual Revenues from Artemesia by Each Collectors(NRs 12@ per kgs)	43200
7	Annual Revenue by Each Collectors in a year (Wintergreen & Artemesia)	103200
8	Annual Collection of Wintergreen Leaves (30 Person @ 5000 kg/year)	150000
9	Annual Wintergreen Oil production in litres per year @ 0.5%oil	750
10	Annual Collection of Artemesia Leaves (30 Person @ 3600 kg/year)	108000
11	Annual Artemesia Oil Production @ 0.3 % oil	324
	Annual Oil Production (Wintergreen & Artemesia)	1074
12	Annual Income from Wintergreen Oil(@ NRs. 6500 per kgs)	4875000
13	Annual Income from Artemesia Oil(@ NRs. 7000	2268000
14	Annual Income from a distillation Unit(600 kgs capacity vessels, 2500 CC)	7143000
15	Raw Material Cost for Wintergreen Leaves(@18 kg including operating cost and Royalty)	2700000
16	Raw Material Cost for Artemesia Leaves(@18 kg including operating cost)	1944000
17	Total Investment in Raw Materials	4644000
18	Fixed Investment for DU Establishment	800000
19	Gross Margin (Row 14-Row 17)	2499000
20	Depreciation Cost of DU (6-7 years of DU cost: NRs 800000)	120000
21	Interest on NRs 3500000 @ 15%	525000
21	Net Income NRs (Row 14- Row 17 -Row 20-Row 21)	1854000
21	Return in Investment	0.26
22	Total Investment (Raw materials cost + DU cost)	5444000
23	Pay Back Period(Year)	1

संकलन केन्द्रको लागत, संचालन विधि र आम्दानी वितरण

S.N.	Parameters	
1.	Collection center Construction(1500 square feet @ NRs. 3500/sq. ft)	5250000
2.	Capacity of Collection centres /Monthly	50 MT
3.	Monthly Transaction in Collection Center (60%)	30 MT
4.	Monthly Transaction(15000 kg@ 50) =NRS	1500000
5.	Service Charge	20%
6.	Monthly Income of Collection Center(20%) NRs	300000
7.	Monthly Staff Cost (One Forest Technician and one manager)	70000
8.	Other operating Cost	40000
9.	Monthly Operation Cost (Staff & others)	110000
10.	Monthly Gross Profit	190000
11.	Yearly Gross Profit(Assumption 10 months Collection center Operation assumption)	1900000
12.	Total Investment in Collection center in a year(12 months@ 110000 and Infrastructure)	6570000
13.	Pay Back Period	3.45 years
14.	Return in Investment	28.91%
Services of Collection Center: Authorization of collection, post harvesting management and Trade		